

*Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs
Tamás és Jelinek Csaba*

2008–2018: VÁLSÁG ÉS HEGE- MÓNIA MAGYARORSZÁGON

E bevezetőben és jelen lapszám következő tanulmányaiban egy olyan perspektívát ajánlunk a jelenlegi magyarországi rezsimről szóló vitákhoz, ami a Magyarországon belüli viszonyokat a globális kapitalizmus folyamataihoz való kapcsolódás szempontjából vizsgálja. A 2010 utáni magyarországi rezsimet a második világháború utáni globális gazdasági ciklus válságának 2008 utáni fázisában kialakuló, helyi hegemoniaként elemezzük, amely a külső integráció követelményeinek kielégítését átmenetileg sikeresen egyezteteti össze egy új helyi oligarchia feltőkésítésével. Mivel e rezsim a külső és a belső tőkefelhalmozás feltételeit csak a munkaerőre háruló egyre erőteljesebb nyomás árán tudja garantálni, ki kell alakítania és uralnia kell az ehhez szükséges társadalmi feltételeket. E bevezető tanulmányban a rezsim alapját adó külső és belső tőkefelhalmozás szerkezetét, valamint az ezt szolgáló intézkedéseket együtt elemezzük azokkal a társadalmi feszültségekkel és társadalomszerkezeti változásokkal, amelyeket a tőkefelhalmozás e folyamatai idéznek elő. A rezsim politikáiban négy irányvonalat azonosítunk, amelyek a tőkefelhalmozás feltételeinek biztosítását és a felhalmozási folyamatok által keltett feszültségek kezelését szolgálják: (1) a makrostabilitást, azaz a külső integráció stabilitását szolgáló intézkedéseket, (2) a nemzeti oligarchia feltőkésítését szolgáló intézkedéseket, (3) a középosztály megerősítését és integrációját szolgáló intézkedéseket, valamint (4) a rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok uralását szolgáló politikákat. A rezsim működésének ellentmondásaiként egyrészt a külső feltételektől való függést, másrészt pedig a munkaerő újratermelésének egyre mélyülő válságát emeljük ki.

A GLOBÁLIS HEGEMÓNIA VÁLSÁGPERIÓDUSA ÉS A „HOSSZÚ LEJTMENET”

Mi a helyzet Magyarországon? Hogyan értelmezzük a 2008 óta eltelt bő évtized hazai folyamatait? Jelen bevezető tanulmány és lapszám célja, hogy e kérdésekre egy olyan perspektívából keressen választ, ami a magyarországi viszonyok alakulását a globális kapitalizmus történeti alakulásának részeként kezeli. Az ebből az elemzési perspektívából feltáruló kép láthatóvá teszi azokat a kölcsönhatásokat, amelyek e részt a nagyobb egésszel összefűzik, s amelyek révén a Magyarországon belüli viszonyok nemcsak belső sajátosságokként, hanem egyúttal a tágabb rendszerfolyamatok alkotóelemeiként érthetők meg (vö. a *Fordulat* 21. [2014] lapszámával, valamint: Böröcz 2017). A magyar helyzetről folyó szakmai és politikai vita legtöbb szereplője – mind az elismerést, mind az elutasítást kifejező hangok – elfogadni látszanak azt a feltevést, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedben kivételes és egyedülálló átalakulásnak lehettünk tanúi (Magyar 2013, 2015, 2019; Matolcsy 2015; György 2017). Az „illiberalizmusról”, illetve az „illiberális demokráciáról” folyó vita igen pontosan illusztrálja ezt. Magyarország az illiberális fordulat úttörőjeként jelenik meg,

amelyet olyan kivételes fejleményként tárnak elénk, amely utat mutat más államok számára is (Orbán 2014; Scheiring 2016a; Böcskei 2016). Álláspontunk azonban közelebb esik azon értelmezésekhez, amelyek szerint a magyar helyzet szervesen összefügg a modern világgazdaság 2008 utáni dinamikáival, és közös vonásokat mutat más politikai rezsimek átalakulásával (Blyth 2016; Wilkin 2016; Fabry 2019).

Amellett, hogy a magyar helyzet sajátosságaira koncentrálna, e vita további jellemzője, hogy elsődlegesen a *politikai viszonyokra* összpontosít, különösen a demokrácia és demokratikus intézmények visszaszorulására. Jellegzetes kérdései: demokrácia-e még Magyarország vagy már diktatúra? Mennyiben őrzi még demokratikus voltát, mennyiben öltött már diktatórikus jellemvonásokat? Ha demokrácia és a diktatúra kétértékű szembeállításában már nem értelmezhető, akkor mégis hogyan fogjuk fel? Tekintélyelvű, autoriter, esetleg hibrid rezsimről van szó (Csillag és Szelényi 2015; Gyulai és Stein-Zalai 2016; Bozóki és Hegedűs 2017; Filippov 2018; Böcskei és Szabó 2019)? Az e kérdésekkel és dilemmákkal számot vető elemzések sajátossága, hogy a politikai struktúrákat, folyamatokat és eseményeket autonómként, vagy legalábbis viszonylag önállóként kezelik, és nem foglalkoznak érdemben a politikai berendezkedés gazdasági és társadalmi összefüggéseivel (Krasztev és van Til 2015).

A demokrácia hanyatlásának e szűken vett politikatudományi vizsgálatánál valamivel közelebb áll perspektívánkhoz az az irodalom, amely az állam társadalom- és gazdaságformáló szerepének elemzésére is vállalkozik (Szikra 2014, 2018; Mihályi 2015, 2018; Veres 2018). Még inkább így van ez a kapitalizmus változatait (*varieties of capitalism*) és azon belül az állam szerepét vizsgáló elemzésekkel, melyek a magyar helyzet értelmezésére is vállalkoznak (Bohle és Greskovits 2009, 2012; Szelényi 2013, 2015; Szelényi és Mihályi 2019). Perspektívánk azon politikai gazdaságtani megközelítések rokona, amelyek egymás összefüggésében vizsgálják a politika, társadalomszerkezet és gazdaság alakulását (Scheiring 2016b, 2019b; Pogátsa 2016; Wilkin 2016, 2018; Fabry 2019; Mihályi és Szelényi 2019). Nagyra értékeljük továbbá a belső hatalomcentralizáció azon elemzéseit, amelyek a kelet-európai félperifériás újkapitalizmus alakulását annak külső feltételrendszeréhez fűződő viszonyában vizsgálják (Szalai 2016, 2018). E lapszám megközelítése ez utóbbiaktól abban különbözik, hogy célja kifejezetten azt megmutatni, hogyan kapcsolódik a magyarországi viszonyok átalakulása a kapitalizmus globális rendszerének kortárs átalakulásához.¹

E tanulmány következő alfejezetei elsősorban arra mutatnak rá, hogyan illeszkednek a mai magyarországi felhalmozási rezsimek intézkedései a második világháború utáni globális gazdasági ciklus tőkés stratégiai közé. A rezsimek intézkedésein túl kitérünk azokra az ellentmondásokra és feszültségekre is, amelyeket részben a válság, részben pedig a rezsimek

1 Perspektívánk bemutatása és eredményeink összefoglalása mellett e bevezető tanulmány a továbbiakban nem tudja ellátni az e szakirodalommal való érdemi párbeszéd feladatát; ezt részben a lapszám adott területeket elemző tanulmányai teszik meg, részben pedig későbbi feladat marad.

válságkezelő intézkedései okoznak. E feszültségek értelmezésében a tőkés stratégiákra vonatkozó elemzési keret mellett külön hangsúlyt helyezünk a munkaerő újratermelésének elemzésére (vö. *Fordulat* 24. [2018] lapszámával, valamint Ferge 1982).

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI GLOBÁLIS TŐKEFELHALMOZÁSI CIKLUS ELHÚZÓDÓ VÁLSÁGA NAPJAINKBAN

A kapitalizmust a tőkefelhalmozás világméretű, összekapcsolt rendszereként vizsgáló világrendszer-kutatás a modern kapitalizmus négy-öt évszázados történetének vizsgálata alapján megállapítja, hogy e rendszer fejlődése ciklikus természetű: a bővülés és felívelés szakaszait a kimerülés és leívelés válságperiódusai követik. E ciklusok nem helyi, rövid távú, konjunkturális ingadozások, hanem a hosszú történeti időben megmutatkozó bő egy évszázados történeti hullámok.

Giovanni Arrighi a világrendszerszintű tőkefelhalmozás e hosszú ciklusait vizsgálva négy hosszú hullámot azonosított, melyeket hegemoniaciklusoknak is nevez (Arrighi 2010). Arrighi hegemonnak a kapitalista világrendszer működéséből az adott ciklusban legtöbb hasznot hajtó és azt leginkább uralni képes geopolitikai-gazdasági szereplőt nevezi. A hegemonia kifejezés mindazonáltal nem a hegemon egyeduralmát jelenti. A kifejezést Antonio Gramscitól veszi át, aki a tőkefelhalmozás rezsimjeinek hatalmi viszonyairól írva hangsúlyozta, hogy a pusztá karhatalom mellett a rendszerszintű kényszerek, a rendszer által nyújtott különböző előnyök, valamint az alternatívák gondolatát kizáró kulturális uralom szintén lényegi feltételei egy-egy rezsim fennmaradásának (Gramsci 2000: 190–221; Forgács 2000: 422–424). A globális politikai gazdaságtan neogramsciánus ága (Cox 1983) a hegemonia fogalmát a világrendet adott korszakokban uraló geopolitikai és gazdasági nagyhatalmak értelmében használja. Arrighi használatában a hegemonia a tőkés világrendszer ciklusaira vonatkozóan azt jelzi, hogy a különböző szereplők érdekeik vagy kényszer révén sikeresen csatlakoznak a tőkefelhalmozás hegemon által megszervezett globális folyamatába. A hegemonia válsága – a ciklus utolsó szakaszában – az adott világrendszerszintű tőkefelhalmozási rezsim válságát jelenti, amely egyben a hegemon pozícióját is megingatja.

A világrendszerszintű tőkefelhalmozás első ciklusa a hosszú tizenhatodik században – a „nagy földrajzi felfedezések” korában – az észak-itáliai kereskedővárosokat, főképpen Genovát emelte hegemon pozícióba, a felhalmozás második ciklusa a hosszú tizenhetedik században a németalföldi, vagy más néven a holland hegemonia felemelkedését, majd válságát hozta el (Arrighi 2010: 86–162). A harmadik ciklus a hosszú tizenkilencedik században a brit hegemonia korszaka volt, melynek válságával párhuzamosan, a negyedik ciklusban

az Egyesült Államok emelkedett fel és vált globális hegemónná (Arrighi 2010: 163–335). Az egyes ciklusokat összehasonlítva Arrighi megállapítja, hogy a tőkés világrendszer e ciklusok során fokról fokra bővül, a – tőle kezdetben viszonylag független – társadalmi és ökológiai valóságokat pedig egyre inkább a tőkefelhalmozás logikájába illeszti be. A tőkefelhalmozás és a hegemonia e ciklusai tehát egymásra épülnek, az egyes ciklusokra jellemző vállalatípusok, államformák vagy államközi kapcsolatok válságai megteremtik a következő ciklus feltételeit. A ciklusok egymáshoz kapcsolódó folyamatossága mellett ugyanakkor a ciklusok szakaszaiban ismétlődéseket is látunk. A ciklusok bővülő-felívelő periódusaiban az ártermelés és az árucseré rendjének újjászervezése lehetővé teszi a tőkefelhalmozás új formáinak bővülését és terjeszkedését. A ciklusok válságperiódusaiban azonban e reálgazdasági befektetések megtérülése romlik, az ártermelés és árucseré korábban kiépült rendszerének jövedelmezősége csökken, a tőke pedig magasabb megtérülést keresve a pénzpiacokra menekül. A pénzpiacok felduzzadásának e finanszírozásnak is nevezett szakasza (Arrighi és Silver 2001: 258–268) egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az ártermelésbe és a kereskedelembe való befektetés új formáival kísérletezve a tőke utakat találhasson egy új hegemoniaciklus kiépítése felé.

A tőkefelhalmozás és a hegemonia e ciklusainak fordulópontjait válságok jelzik. Az Egyesült Államok felemelkedése és az amerikai hegemonia kiépülése hozzávetőlegesen az 1929–1933-as nagy világválsággal vette kezdetét, amely egyúttal a brit hegemonia ciklusának vége, „záró válsága” volt (Arrighi 2010: 371). Az amerikai hegemonia bővülő és felívelő periódusa az 1970-es években fordult át a kimerülés és a leívelés szakaszába – Arrighi e fordulópontot „jelzőválságnak” nevezi (Arrighi 2010: 371). A hosszú huszadik században az 1970-es évek válságeseeményei (főképpen a kőolaj árának 1973-as, majd 1979-es robbanásszerű emelkedése) jelezték, hogy az amerikai hegemonia túljutott a csúcspontján. A finanszírozás és neoliberális globalizáció 1970-es évek végétől elinduló hulláma az amerikai hegemonia lassú hanyatlásának, valamint az amerikai hegemoniára jellemző tőkefelhalmozási rezsim kimerülésének-leívelésének „hosszú lejtmenetébe” illeszkedett (Brenner 2006). A válság körülményei között a megrendülő hegemon (főképpen az Egyesült Államok) a finanszírozás és a neoliberális globalizáció ösztönzésével igyekezett a profitszökkenés káros hatásait a munkaerőre, a jóléti intézményekre, illetve a centrumgazdaságokból a perifériákra hárítani (Arrighi, Silver és Brewer [2003] 2011; Bockman 2013).

A finanszírozás és a neoliberális globalizáció válságkezelő hatásainak ellentmondásait a 2008-as pénzügyi és világgazdasági válság hozta újra a felszínre. Éppen azon intézkedések kudarca vált ezzel láthatóvá, amelyeket a tőkefelhalmozás válságának kezelése, valamint az amerikai hegemonia hanyatlásának ellensúlyozása érdekében vetettek be. A 2008 óta kibontakozó folyamatok az elmúlt bő évtizedben a kapitalista világrendszer átalakulásának irányába mutatnak. Arrighi álláspontja szerint a 2008-as válság az amerikai hegemonia

ciklusának „záró válsága” volt.² A hosszú távú folyamatok közül többek között az látszik kibontakozni, hogy az Egyesült Államok hegemoniájának megrendülésével párhuzamosan számos regionális erőközpont emelkedik ki vagy erősödik meg, de nem mindegyik ilyen erőközpont lát el közvetítő szerepet a globális tőkefelhalmozásban. A regionális vagy helyi léptékben többféle adottság folytán is kialakulhatnak vagy megerősödhetnek ilyen régi-új erőközpontok (ezek lehetnek katonai, pénzügyi vagy más geopolitikai adottságok, például az, hogy egy térség nyersanyagokban gazdag). A hegemonia rendszerszintű fogalmát alapul véve azt látjuk, hogy nem pusztán az Egyesült Államok globális pozíciójának válsága fokozódik a 2008 utáni évtizedekben, hanem a világrendszer szintű tőkefelhalmozás korábbi rezsimje is felbomlóban van. Vele együtt pedig az a gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszer is átalakulóban van, amely az amerikai hegemonia ciklusában épült ki. E hatalmas horderejű globális átalakulás gazdasági és társadalmi ellentmondásai szembeötlő politikai és geopolitikai átrendeződéssel járnak, beleértve a liberalizmus és neoliberalizmus korábbi ideológiai egyeduralmának megingását, a különböző populista, illiberális vagy autoriter rezsimek felemelkedését, a társadalmi feszültségek különböző kitöréseit, a geopolitikai feszültségek növekedését, valamint a háborús konfliktusokat.

A jelenlegi átalakulás általános tendenciáit nézve a következőket látjuk:

(1) *A globális tőkefrakciók szövetségeinek átalakulása:* A tőkefelhalmozás adott ciklusából az adott tőkécsoportok nem egyenlő mértékben profitálnak. Valamennyi kiépülő tőkefelhalmozási rend kialakítja a felhalmozásból részesülő tőkefrakciók szövetségeit, és azok időleges erőegyensúlyát (van der Pijl 1989, 2011, 2012; Clarke 1990; Jessop 1990; Clarke 1991; Overbeek 2004; van Apeldoorn 2004). E szövetségek a bővülés periódusaiban is változó-konyak, különösen bizonytalanokká válnak azonban a válságperiódusokban és a felbomlás szakaszaiban. Az Egyesült Államok hegemoniájának válságával a globális tőkefrakciók korábban kialakult viszonyrendszere is átalakul. Egyrészt újrászerveződik az észak-amerikai

2 Arrighi 2009-es halálát megelőző utolsó megnyilatkozásai mindezt egyértelművé teszik: „Az ingatlanbuborék kipukkadásával ma meglehetősen világos, hogy az Egyesült Államok központi pénzügyi szerepének és hegemoniájának végső válságát láthatjuk” – mondta David Harvey-nak adott életút-interjújában (Arrighi 2009: 90; Arrighi és Harvey 2009). A *hosszú huszadik század* 2010-as utószavában így fogalmazott: „Mint ahogyan azt a *The Long Twentieth Century* és *Chaos and Governance* [című könyveim] egyaránt előre jelezték, az Egyesült Államok szép korszakának [*belle époque*] vége szakadt, világszintű hegemoniája pedig elérkezett arra a pontra, ami minden valószínűség szerint annak végső, záró válsága. Noha az Egyesült Államok még sokáig a világ legerősebb [*powerful*] állama marad, viszonyát a világ többi részéhez már most is inkább »hegemonia nélküli uralomként« írhadjuk le.” (Arrighi 2010: 384.)

és nyugat-európai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi intézményekbe szervezett tőkéscsoportok egymáshoz és a feltörekvő gazdaságok hasonló csoportjaihoz fűződő viszonya. Másrészt a korábbi érdekegyezések megszűnése miatt megroppannak olyan szövetségek, amelyek a pénztőke és a különböző reálgazdasági ágak (például az autópár), vagy a helyi viszonyokba és szabályozásba erősen beágyazott ágazatok (például építőipar) közötti viszonyokat szabályozták. A hanyatló és a feltörekvő globális gazdasági központok, illetve a különböző tőkefrakciók által támogatott politikai irányok között egyre kielezettebbé válik a konfliktus.

(2) A felhalmozási és hegemóniaciklusok centrum–periféria-szerkezetének átalakulása: A hegemóniaciklus bővülő-felívelő szakaszában a tőkefelhalmozás hasznának jelentős része a világrendszer perifériáiról a világrendszer centrumába áramlik, e felhalmozás költsége pedig nagyobb arányban hárul a peremtérsegekre. Emiatt a perifériákon a hegemóniaciklus bővülő-felívelő szakasza sem mentes a válságtünetektől (Artner 2014). A hegemóniaciklus válságperiódusának hatásait aztán a centrum igyekszik a perifériára hárítani – például kihelyezni oda a tőkefelőlesleget, vagy áttelepíteni a termelést az ottani munkaerő olcsóbb volta miatt. E hatások miatt a globális hegemóniaciklus válsága során a külső befektetések és termelékenység-át helyezések perifériás vagy félperifériás pozíciókban időleges felíveléseket eredményezhetnek. Magyarország esetében ilyen hatás volt a tizenkilencedik század végén, a brit hegemónia válságának időszakában a térségbe áramló pénz- és ipari tőke nyomán elinduló modernizáció (Berend és Szuhay 1973; Berend és Ránki 1979: 451–457), de hasonló a helyzet a magyarországi újraiparosítás 2008 utáni hulláma esetében is.

(3) Többpólusúvá válás (multipolarizáció) és geopolitikai-gazdasági feszültségek: Az Egyesült Államok relatíve gyengülő szövetségi államhatalma, valamint az Egyesült Államokban honos transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítő-intézményekbe szervezett nagytőke minden jel szerint elveszíti globális hegemóniáját, relatív meggyengülése és pozícióvesztése ellenére azonban továbbra is viszonylag erős és ütőképes marad. A felemelkedőben lévő Dél-Kelet-Ázsia, mely a következő évtizedekben Kína vezetésével egy új hegemóniát is kiépíthet, fokozatosan egyre nagyobb gazdasági, pénzügyi és katonai hatalomra tesz szert (Arrighi 2007; Gerőcs 2016). A kínai és az amerikai állam, valamint tőkés szövetségeseik konfliktusa minden bizonnyal meghatározó szerepet fog játszani a közeljövőben is.

A válság jelen pontján nem látható előre, hogy a jövőben vajon a korábbi ciklusokhoz hasonló globális hegemón fog-e felemelkedni, vagy inkább egy, a korábbi ciklusoktól eltérő, többpólusú globális felhalmozási rezsim alakul majd ki. A multipolarizációt Magyarország helyzete felől vizsgálva az Egyesült Államok és Kína mellett két további szereplőt kell meg-

említenünk, melyek jelentős befolyást gyakorolnak a magyar helyzet alakulására. Az egyik az Európai Unió annak rendhagyó, nem-állami politikai struktúrájával, valamint a nyugat-európai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítő-intézményekbe szervezett nagytőke különböző frakcióival (Böröcz [2009] 2018). A másik a Szovjetunió vezette államszocialista tömb (az egykori KGST és Varsói Szerződés) felbomlása után a kétezres években újra megerősödő Oroszország, amely szintén egyfelől államhatalomként, másfelől pedig a globális tőkésosztályok orosz kötődésű frakcióinak gazdasági erejével gyakorol hatást Magyarországra. Magyarország nézőpontjából a globális multipolarizáció legerősebb szereplői (az Egyesült Államok és Kína) mellett az EU (azon belül az EU legerősebb gazdasága, egyúttal a magyar külgazdasági kitettséget leginkább meghatározó német gazdaság), valamint Oroszország jelentik az átalakuló geopolitikai-gazdasági erőter azon fő pólusait, amelyek között a kelet-európai, így a magyar tőkefrakciónak is manőverezniük kell.

(4) Társadalmi és politikai feszültségek kiéleződése: A válság nemcsak a gazdasági és geopolitikai viszonyokban hoz átalakulást, hanem a társadalmi viszonyokban is. A hegemoniát megalapozó gazdasági viszonyok felbomlásával a rájuk épülő társadalmi szövetségek rendszerei is felbomlanak. A szereplők új, gyakran átmeneti politikai szövetségeket kötnek érdekeik érvényesítésére. A korábbi politikai hegemoniákat kihívó új politikai szövetségek közül a korábbi elemzések is hangsúlyozzák a különféle populizmusok, az elnyomott osztályokkal szövetező baloldali kezdeményezések, illetve a kirekesztésre és a korábban megszerzett pozíció megőrzésére épülő jobboldali politikák megjelenését (Silver és Slater 1999). További gyakori jellemző a tekintélyelvűség felerősödése, ami a tőkefelhalmozás ütemének fenntartását a válságkörülmények között akár erőszakkal is biztosítani próbálja. Ma mind az egyes államok esetében, mind pedig a globális geopolitikai átrendeződés folyamataiban a populista hatalomtechnika felfutását, szélsőjobboldali-posztfasiszta ideológiák térnyerését (Tamás 2000, 2019), valamint olyan elnyomó intézkedések megsokasodását látjuk, amelyek célja a tőkefelhalmozás kívánt ütemének biztosítása vagy fokozása. Ázsiától Latin-Amerikán át Kelet-Európáig és a nyugati demokráciákig olyan új, tekintélyelvű jobboldali rezsimek felemelkedése látható, amelyek a politikai intézményeken keresztül is felszínre törő társadalmi nyomást a felhalmozás fenntartását szolgáló válságintézkedések irányába próbálják csatornázni. Ezek az intézkedések a növekvő társadalmi feszültségek, az elmélyülő ökológiai válság és a háborús konfliktusok irányába mutatnak.

(5) Globális ökológiai válság és a klímakatasztrófa növekvő fenyegetése: A korábbi válságokhoz képest jelen helyzet sajátossága, hogy a természeti erőforrások felhasználásának „olcsó” vagy „ingyenes” módjai, amelyek a tőkefelhalmozás korábbi rezsimjeinek a kiépülését még nagyban megkönnyítették, az ökológiai rendszerek válsága miatt kevésbé szervezhetőek újjá

(ld. a *Fordulat* 25. [2019] számát). A természeti erőforrások felhasználásának „olcsó” vagy „ingyenes” módjai a valóságos költségeket és terheket az ökológiai rendszerekre, a perifériák társadalmaira, valamint a jövő nemzedékekre hárítják, így téve lehetővé a tőkefelhalmozás adott ütemének fenntartását és fokozását. A klímaváltozás és az ökológiai rendszerek drasztikus átalakulása ma már azonban a globális társadalmi összeomlás fenyegetését is magukban hordozzák (Moore 2015). A válság e folyamatai maguk is társadalmi és politikai küzdelmek terepévé válnak, amelyek kimenetelét szintén a világszintű, valamint a helyi erőviszonyok szabják majd meg. Példa erre a globális perifériák erőforrásaiért zajló kiújult küzdelem elsősorban Afrika esetében (Wengraf 2018), az ökológiai rendszerek bekerítésének újabb hulláma (mint amilyen az amazonasi esőerdők megnyitása a befektetők előtt az új brazil kormány által), vagy a klímakatasztrófa mérséklésére tett intézkedések globális erőviszonyokba ágyazott szerkezete (mint például egyfelől az áttérés a megújuló energiára az EU centrumországaiban, másfelől az energiaigényes termelés kihelyezése az EU perifériáira).

EURÓPA A MULTIPOLARIZÁCIÓ ÉS A „HOSSZÚ LEJTMENET” FOLYAMATÁBAN

Annak megértéséhez, hogy a magyarországi folyamatok hogyan ágyazódnak be a globális hegemonia válságának tágabb összefüggésrendszerébe, meg kell vizsgálnunk a Magyarországra nagy hatást gyakorló régiós gazdasági és politikai hatalmak erőviszonyainak alakulását. Az alábbi alfejezetben ezért egy szűkebb, európai perspektívából vázoljuk fel az amerikai hegemoniaciklus leívelő szakaszának néhány geopolitikai és gazdasági jellemzőjét.

Az európai integráció az amerikai hegemonia ciklusának felívelő szakaszában

Az európai tőkés államok gazdasági integrációja a második világháború után, az Egyesült Államok hegemoniája alatt megszilárduló transzatlanti rend kiépülésével indult el (Cocks 1980; Cox 1987). Az EU elődjének tekinthető Európai Gazdasági Közösség létrejöttében fontos szerepet játszott az Egyesült Államok azon érdeke, hogy nagyvállalatai számára transznacionális terjeszkedési lehetőségeket biztosítson. E terjeszkedés, aminek a piacképezés és a fordí munkaszervezés meghonosítása egyaránt a részét képezte, az európai gazdaságokat az Egyesült Államok hegemoniájával együtt kiépült tőkefelhalmozási rezsim részévé tette, és hozzájárult egy ehhez szabott társadalom kiépítéséhez is. Ez utóbbi az amerikai és az európai centrumországekra vonatkozóan a fordí munkaszervezés és

a tömegfogyasztás rendjének kiépülését jelentette. Az ezt lehetővé tevő emelkedő bérek kivívásában nagyon fontos szerepet játszott a szakszervezeti mozgalom; a tőkefelhalmozási rezsim felívelését lehetővé tevő globális felvevőpiacot részben szintén az emelkedő bérek gerjesztette növekvő kereslet biztosította.

A nemzetközi rendszer pénzügyi megszilárdításában fontos szerepet játszott az amerikai fizetőeszköz. Mivel nagyrészt az Egyesült Államok hitelezte a szövetségeseket, ezért a nemzetközi áruforgalomban, a nemzetközi hitelezésben és befektetésekben egyre inkább az amerikai dollár vált elszámolási és forgalmi egységgé. Ráadásul az 1950-es évek végéig a dollár volt az egyedüli konvertibilis deviza a nemzetközi pénzpiacon, ami a kulcsvaluta funkciót erősítette (Ausch 1972; Sanchez-Sibony 2014). A dollár nemzetközi szerepe a második világháborút követően vált teljessé, miután az európai újjáépítéshez szükséges forrást – főleg beruházási és áruhitel formájában – az Egyesült Államok biztosította. A dollár alapú nemzetközi pénzügyi, úgynevezett aranydeviza-rendszer³ a Marshall-szeggellyel, illetve a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi intézmények felállításával az Egyesült Államok hegemoniájának stabil pilléreivé váltak.

A második világháború utáni hegemonia válsága Európában

Az 1970-es évek világgazdasági átalakulásában a tőkefelhalmozás ellentmondásai túlterhelési és profitválság formájában törtek a felszínre (Szentes 1976). Brenner (2006) az amerikai hegemonia válságának „hosszú lejtmenetét” ehhez a válsághoz köti. Elmélete szerint a világgazdasági telítődést éppen az amerikai fordista termelési rezsim globális elterjedése és ennek nyomán a nyugat-német és japán ipari kapacitások bővülése okozta, amivel a globális kereslet növekedése nem tudott lépést tartani.

A világpiacon a telítődést az egyre szabványosítottabb tömegtermelés elterjedése okozta. Az így legyártott termékeket ugyanis egyre kevésbé lehetett profitábilisan értékesíteni a belső piacokon, ahonnan hiányzott az ezen árukat felszívni képes belső kereslet, így az összes iparosító állam, az Egyesült Államok mellett elsősorban Japán és az NSZK is a világpiacon igyekezett terelni a termékgörgalmát. Ennek nyomán véget ért a világkereskedelem gyorsuló ütemű növekedésének a hegemoniát támogató „pozitív kimenetelű játéka”, ami a gazdasági szereplőket együttműködésre készítette a háború utáni években. E helyett az 1970-es évekre egy sokkal versengőbb, „negatív összegű” világkereskedelmi helyzet alakult ki, aminek

3 Az aranydeviza-rendszer annyiban különbözött a századfordulón működő aranystandardtól, hogy míg az utóbbi a különböző nemzetközi kereskedelemnek kitett devizák aránya válthatóságát garantálta rögzített árfolyamon, addig az aranydeviza-rendszer a dollár aranyra válthatóságát rögzítette, míg a többi deviza árfolyamát a dollárhoz kapcsolták. A devizák többsége ebben a rendszerben a korai években nem volt konvertibilis, vagyis aranyra nem lehetett közvetlenül átváltani.

összehangolását, például a befektetésekhez szükséges források elosztását, egyre kevésbé maguk az ipari vállalatok, sokkal inkább a pénzügyi közvetítőrendszeren keresztül nagy befektetési bankházak és az államok végezték.

A német és japán ipar előretörését a dollár hegemoniája és ezen országok mesterségesen gyengített devizái tették lehetővé, ezért a konfliktus is árfolyam- és kereskedelempolitikai területeken jelentkezett (Silver és Arrighi [2003] 2008). Fontos korszakhatárt jelölt ki, amikor Richard Nixon amerikai elnök 1971-ben felmondta a dollár aranyra válthatóságának rögzítését, és mesterségesen leértékelte a dollárt, hogy így juttassa versenyelőnyhöz az amerikai vállalatokat a világpiacra. Ez a teljes Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlását, és egy új, versengő árfolyam- és pénzügyi rezsim kialakulását eredményezte.

A világpiaci kereslet egyre súlyosabb hiánya Brenner szerint csak azért nem csapott át hirtelen egy, az 1930-as évekéhez hasonló globális válságba, mert e nagyhatalmak összehangolt politikákkal részben egymásra, részben pedig a világ többi részére, illetve saját társadalmaikon belül egyre inkább a munkabérből élő osztályokra tudták áthárítani a gazdasági leívelés költségeit. Ennek közvetítésében és az új munkamegosztás kialakításában egyre nagyobb szerepet kaptak a bankok. Az ipari vállalatok között ekkor vette kezdetét egy nagy összeolvadási hullám, ami szintén a profitválságra volt válasz; e műveleteket is egyre inkább a pénzügyi tőke érdekei befolyásolták. A pénzügyi tőke növekvő hatalmát azonban nemcsak a termelőágazatok válsága okozta. A hiányzó keresletet egyre inkább a hitelpiac növekedése és a pénzteremtés új technológiái voltak képesek ellensúlyozni. Bár a mély és tartós válságot Brenner szerint átmenetileg sikerült elodáznia, a világgazdaság alapvető ellentmondásait ezzel nem lehetett feloldani. Sőt ezek az ellentmondások sokkal nagyobb léptékben jelentkeztek újra néhány évvel később, amikor a túltermelési válság miatt felhalmozott lekötetlen „szabad tőkék” túlzott „felhalmozási válságot” és ezzel együtt járó zavarokat kezdtek előidézni a pénzügyi rendszerben (Harvey 2003; Gowan 1999). E zavarok már az 1980-as évektől kezdve egyre súlyosbodó pénzügyi válságokhoz vezettek, majd a 2008-as globális pénzügyi és világgazdasági válságba torkolltak. A 2008-as válság mindazonáltal valószínűleg nem oldotta fel a tőkefelhalmozás – pénzügyi közvetítőrendszeren keresztül kifejeződő – ellentmondásait (Roberts 2016).

A „hosszú lejtmenet” válsága ráadásul az európai integrációs folyamatra is kihatott. A nyugat-európai centrumországok regionális gazdasági és politikai integrációja korábban a transzatlanti térség újjáépítéséhez kapcsolódott. Ez a folyamat azonban az 1970-es évekre befejeződött, és az Egyesült Államok mellett az NSZK vált az egyik kiemelkedő globális ipari-kereskedelmi nagyhatalommá.

A német „neomerkantilista” modell térhódítása és az európai integráció

A háború utáni nyugatnémet gazdaság gyors talpra állását nemcsak a geopolitikai körülmények, mint például az NSZK integrációja a nyugati szövetségi rendszerbe vagy a Marshall-segélynek köszönhető visszakapcsolódása a világgazdasági vérkeringésbe, hanem saját „neomerkantilista” iparpolitikája is segítette (Becker és Jäger 2010). A „neomerkantilista” állammodell egyik fontos célkitűzése, hogy az ország szuverenitását nem katonai, hanem kereskedelempolitikai eszközökkel, például vállalatainak világpiaci terjeszkedésével érte el. E modellben a tőke és a munka közötti kapcsolatok is intézményesültek, aminek eredményeképpen a jóléti állam háború utáni kibővülésével a kereslet és a fogyasztás társadalmi bázisa is kiszélesedett (Kiss J. 2005). A munkás érdekképviselletekkel történő kiegyezés egyik lényeges eleme volt, hogy a munkabérre fordított jövedelmet a kereskedelmi többletből kellett előállítani. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a munkakapcsolatokat a vállalatok versenyképességének és a termelékenység növelésének rendelték alá. A német „neomerkantilista” modell a pozitív összegű világpiaci folyamatoknak köszönhetően gyorsan fejlődött, és már az 1960-as évek végén is csúcscsínvonalat képviselt a szabványosított termelési technológiában és a munkaszervezés formáiban. Az 1970-es évek válságát követően a „neomerkantilista” modell iparpolitikai igényei váltak meghatározóvá az európai integráció mélyítésében, illetve az európai közösségek déli, majd keleti irányú kibővítésében (Geröcs és Jelinek 2018).

Bár a monetáris integráció az 1970-es évek pénzügyi nehézségei közepette megrekedt, az 1980-as évek végén Jaques Delors, az Európai Bizottság elnöke kidolgozta a monetáris integráció felgyorsításának tervét, amivel együtt a regionális politikákat is átalakították, mivel a Közös Térseghhez elmaradottabb félperifériás államok csatlakoztak. Ez a bővítési és integrációs folyamat vezetett el az Európai Unió egységes, belső, közös (bár rendkívül heterogén) piacának és közös fizetőeszközének megteremtéséhez. Ez pedig – mint említettük – nagyban épített a „neomerkantilista” modell keretében terjeszkedő német ipari termelési hálózatok regionális munkamegosztására és az ennek érdekében kitágított félperifériás piacok kereskedelmi bekapcsolására (Becker et al. 2015; Becker és Weissenbacher 2015; Becker 2016; Weissenbacher 2018). A déli és a keleti bővítés elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a vállalatok saját védett „belső” piacokhoz jussanak. Ez ugyanis az élesedő világkereskedelmi versenyben stratégiai előnyhöz juttatta az exportra termelő nagy német vállalatokat. Az EU gazdasági és monetáris kormányzásának legfontosabb eszközei – az Európai Központi Bank, az euró, illetve az európai versenyjogi szabályozás – elsősorban a német ipari-kereskedelmi „neomerkantilista” modell alapjaira épült, és továbbra is azt a célt szolgálta, hogy a vállalatok belső piacait védje más exportáló nagyhatalmakkal, például a japán vállalatokkal szemben.

Ebben az értelemben az Európai Unió – főleg az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződést követően – a német ipari „neomerkantilista” modell kibővítésének eredménye, egy nemzetek felettivé terjesztett kereskedelmi és iparpolitikai rezsim. S noha ez számos más tőke- és politikai érdeket is magába olvasztott, a gazdasági kormányzás intézményeit a leginkább ez a regionális integrációs forma határozta meg (Gasparotti és Kullas 2019).

Az európai integráció „neomerkantilista” modelleje ezzel a globális munkamegosztás átalakulásának regionalizációs trendjébe illeszkedett. Nemcsak Európában, hanem a korábbi ipari nagyhatalmak körüli térségek perifériáin is hasonló regionális termelési és kereskedelmi hálózatok jöttek létre. Észak-Amerikában a NAFTA megalapításával Mexikó kapcsolódott be a terjeszkedő amerikai termelési hálózatokba, Kelet-Ázsiában pedig először a Japán érdekeltségi szférájában létrejövő ASEAN, majd később a világ ipari műhelyévé váló Kína termelési hálózatai körül jöttek létre hasonló gazdasági, sőt monetáris integrációs formák (Juutinen és Kähkönen 2016). A globális hegemonia válságának eredményeképpen a világszintű munkamegosztás és a globális tőkefelhalmozási rezsim egyre több pólus mentén fejlődött tovább, amit a világszintű munkamegosztáson belüli multipolarizációnak tekinthetünk. A multipolarizáció tehát nemcsak geopolitikai átrendeződést jelent, hanem mélyebb gazdaság szerkezeti folyamatok eredménye is egyben. Nem más, mint a globális felhalmozási rezsim alapjául szolgáló termelési, kereskedelmi, sőt monetáris-pénzügyi hálózatok regionális tömörülése, illetve újrárendeződése.

Válságperiódus, európai válság-politikák és az államszocialista tömb összeomlása

A második világháború utáni tőkefelhalmozási rezsim 1970-es évektől kibontakozó válsága, valamint a „hosszú lejtmenet” kiélezte a kelet-európai államszocialista tömb belső ellentmondásait. Az államszocialista modernizáció számos ponton hasonlított a háború utáni félperifériás függő fejlődés importhelyettesítő iparosítására épülő latin-amerikai, afrikai vagy dél-ázsiai modernizációs modelljeivel, bár néhány tekintetben, mint amilyen például a magántulajdon felszámolása vagy a tervutasításos gazdaságirányítás kiépítése, el is tért azoktól (Krausz és Szigeti 2007). Mint azt a *Fordulat* 21. [2014] számának bevezető tanulmányában (Éber, Gagyai, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014) részletesen bemutattuk, a félperifériás, függő fejlődési modellek az 1970-es évek elejére szinte egyidőben merítették ki belső erőforrásaikat – ideértve a bér munka viszonyai közé bevonható parasztságot vagy a kollektivizációt – és az intenzív iparpolitika következtében egyre kezelhetetlenebb tőke- és technológiafüggésbe kerültek a nyugati centrumországokkal szemben. A tőkés túlfelhalmozási válság miatt a pénzügyi rendszer lekötetlen tőkeforrásai, például a kőolajár-robbanás után képződő extra hasznokból származó „olajdollárok” viszont éppen ebben

az időszakban kerestek megtérülő befektetési lehetőségeket a félperiféria beruházás-igényes iparosításánál. Ezért az 1970-es évek közepéig egy rövid időre úgy tűnt, hogy a kedvező tőkebefektetési lehetőségek miatt a tőkés centrumországok és az állam-szocialista félperiféria között hitelből finanszírozott gazdasági újrászakosodás veszi kezdetét. E centrum–(fél)periféria viszonyt hosszabb távon azonban két kedvezőtlen folyamat is befolyásolta. Egyfelől a nemzetközi cserearányok megváltozása miatt kialakuló *kereskedelmi egyensúlytalanságok*, másfelől pedig a nemzetközi pénzpiacokon zajló kedvezőtlen árfolyam- és kamatváltozások miatt súlyosbodó *pénzügyi egyensúlytalanságok*, amelyek végül kezelhetetlen adósságspirálhoz vezettek a félperiféria legtöbb államában, ideértve az államszocialista országok többségét is (Szegő 1989; Vigvári 2008).

A kelet-európai államszocialista rezsimek gazdasági átalakulása, valamint fokozatos integrációjuk a nyugati – főleg német – termelési rendszerekbe hitelfelvétellel, eladósodással és a pénzügyi függőség felerősödésével járt együtt. A politikai rendszerváltásra ehhez képest csak jóval később, a geopolitikai feltételek megváltozásával (a Szovjetunió meggyengülésével) került sor. A kelet-európai államszocialista országok gazdasági rendszerváltását tehát a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti átalakulása indította el; a magántulajdon és a tőkeberuházások fokozatos terjedése és bővülése együtt ágyazott meg az 1989-es politikai rendszerváltozásnak, illetve az azt követő tőkés átalakulásnak (Szentés 1990, 1991). 1989 után tehát egy átfogó gazdasági és politikai rendszerváltozás számolta fel a kelet-európai államszocialista tömböt és lendítette előre a térség visszaailleszkedését a tőkés világgazdaság félperifériájára (Éber, Gagyai, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

A rendszerváltás ennek keretében két további folyamatot is elindított: egyfelől a térség visszaailleszkedését a „neomerkantilista” modellt követő regionális termelési hálózatokba, másfelől pedig a bekapcsolódást az európai integráció folyamataiba (Böröcz [2009] 2018). E kettős folyamat előbb az 1994-es partnerségi szerződések keretében megkötött szabadkereskedelmi egyezmények révén, majd 2004-re a teljes uniós tagsággal teljesedett ki. A „neomerkantilista” modell szerint kiépülő regionális munkamegosztáson belüli szakosodásunk végül a 2008-as világgazdasági válságot követően szilárdult meg. A válság súlyosan érintette a kelet-közép-európai országokat, amelyek tőke- és technológiafüggőségét a globális export és pénzpiacok összeroppanása csak fokozta. A 2008-as válságot követő időszakban kapott újabb lendületet a német járműipar termelési hálózatainak átszervezése, az alacsony hozzáadott értékű, szabványosított termelési folyamatok áthelyezése Kelet-Közép-Európába. A térség országai 2008 után nagyon erőteljesen járműgyártásra kezdtek szakosodni, amely folyamat ma sem ért véget, bár a kimerülés jelei már látszanak (Gerőcs és Pinkasz 2019a).

Kínai és orosz jelenlét Kelet-Európában a 2008-as válság után

A világszintű munkamegosztáson belüli regionalizációs és multipolarizációs folyamatok a 2008-as világgazdasági válságot követően erősebben formálják az EU kelet-európai tagországainak világgazdasági tájékozódását. Kínában a válságkezelés nyomán kialakult gazdasági túlfűtöttség, valamint hatalmas kereskedelmi és ipari kapacitásai kihasználatlansága a kínai pártvezetést arra ösztönözte, hogy egy többoldalú saját kereskedelmi intézmény építésén, illetve a saját fizetőeszközének nemzetköziesítésén keresztül globális tőkeexportba fogjon. Ennek egyik célpontja a világ legnagyobb belső piacával rendelkező Európai Unió lett, így a térséghez csatlakozó kelet- és dél-európai államok kedvező logisztikai belépési pontot biztosítanak a kínai infrastrukturális beruházások számára. A régió országai is nyitottak a kínai tőkebefektetésekre, egyfelől mert ezek feltételei és szabályozottsága lazábbnak bizonyulnak a nyugati hitelek vagy transzferek felhasználásánál, másfelől pedig mert a kelet- és közép európai régió továbbra is rendkívüli módon függ a külső tőkeberuházásoktól. Ezek a helyi igények tehát összetételalkoznak a kínai tőkeexportot egybefogó „új selyemút”, vagy más néven az „egy övezet, egy út” célkitűzéseivel. A kínai tőke számára ugyanakkor a logisztikai szempontokon túl a kelet-közép-európai régió nem különösebben fontos. Az EU belső piacához való hozzáférés mellett fejlett nyugati technológiákat vásárol (Roussi 2012). A kínai cégek a kelet-közép-európai térségbe a nyugatihoz hasonló módon a már erősen szabványosított, beszállításra alkalmas részegységek gyártását telepítik; céljuk ezzel termelési és kereskedelmi hálózataik kiterjesztése.

Az csak hosszabb távon látszik majd, hogy e kínai tőkebefektetések a már meglévő nyugati termelési hálózatok mellett kiegészítő jellegű szakosodással bővülnek-e, vagy inkább egy versengő, a nyugati hálózatokkal részben átfedésben működő alternatív termelési, kereskedelmi és pénzügyi rendszer regionális, sőt esetleg akár globális terjeszkedését szolgálják-e. A kelet-közép-európai országok szempontjából mindenesetre a félperifériás függő fejlődési modellre nagyon hasonlító újraszakosodás látszik kibontakozni. Erre utalnak mind az olyan, kínai hitelből épített infrastrukturális beruházások, mint amilyen például a Budapest–Belgrád gyorsvasút lesz (Rogers 2019), mind pedig a feldolgozóiparban, a jármű-, az építő- vagy a vegyiparban tapasztalható felvásárlások és zöldmezős beruházások példái.

Némileg eltérő körülmények között jelenik meg az orosz tőke a régióban, ami a geopolitikai adottságoknak köszönhetően kiemelt helyen kezeli az EU kelet-európai tagállamait. Az orosz tőkeexport sokkal koncentráltabb, mint a kínai. Globális jelenléte sokkal kevésbé érzékelhető ugyan, viszont azokban a térségekben, ahol az orosz vagy szovjet jelenlét geopolitikai okok miatt történelmileg erős maradt – márpedig Kelet- és Közép-Európa ilyen –, továbbra is szívesen terjeszkednek az 1998-as orosz gazdasági válság után megerősödött

orosz vállalatok. Ez különösen igaz az energiaszektorban érdekelt orosz kötődésű tőkére, mindenekelőtt a földgázhoz, a kőolajhoz és az atomenergiához kapcsolódó szolgáltatásokra és kereskedelemre. Az orosz állami vállalatok, így például a Gazprom stratégiai célja, hogy fenntartsa, esetleg megerősítse az Európai Unió földgázfüggetlenségét. Ez nemcsak gazdasági, hanem geopolitika érdeke is az orosz államnak, amit számos államközi szerződésen keresztül próbál kiterjeszteni az Európai Unió közösségi politikáinak befolyásolására. A kelet-közép-európai térségben jelen vannak még orosz bankok is, amelyek infrastrukturális beruházásokat, például atomerőmű-építést hivatottak orosz állami pénzből finanszírozni, ezáltal ezek is az orosz geopolitikai érdekeket képviselik.

A technológia-befektetések területén viszonylag kevés a versenyképes orosz cég a világpiacon, de a távközlésben és az említett atomenergia területén néhány nagyobb állami vállalat, mint például a Roszatom aktívan jelen vannak Kelet-Közép-Európában is. A Roszatomnak Oroszországon kívül 36 országban, köztük Magyarországon is van nukleáris bővítésre vonatkozó érvényes szerződése. Oroszország az olaj- és gázexport mellett hagyományosan még a fegyverexportban erős, de ez a kelet-európai országok NATO-tagsága miatt jelenleg erős geopolitikai korlátokba ütközik.

FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMÓNIA ÉS TŐKE-FELHALMOZÁSI REZSIM MAGYARORSZÁGON

AZ ÚJ MAGYAR TŐKEFELHALMOZÁSI REZSIM

Az amerikai hegemonia hanyatlásához kapcsolódó 2008-as pénzügyi válság a magyarországi viszonyokban is átalakulást hozott. A 2006-ra kiéleződő belső politikai és társadalmi feszültségeket felerősítette a kívülről érkező, elsődlegesen pénzügyi és gazdasági válsághullám. E konfliktusok összegződése és politikai turbulenciája nyomán 2010-ben jelentős többséggel új kormánykoalíció alakult, amely a belpolitikai feszültségeket, illetve a globális hegemon válságának helyi következményeit politikai ellenfelei alkalmatlanságával és romlottságával magyarázta. A gazdasági és politikai hatalom 2010 utáni központosítása nyomán ma azt látjuk, hogy a globális hegemon válsága Magyarországon együtt járt egy helyi, félperifériás hegemonia kiépülésével. Hogyan jellemezhető e félperifériás hegemonia? Hogyan vált lehetségessé kiépítése, és miként illeszkedik a globális hegemonia válságának tágabb összefüggéseibe?

A hegemonia fogalmán a 2010 után Magyarországon kiépülő félperifériás rezsim esetében is egy olyan hatalmi szerkezetet értünk, ahol egy uralkodó szövetség sikerrel

szervezi meg és tartja uralma alatt a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat (Melegh 2019). Ahogy Antonio Gramsci hangsúlyozza, a hegemonia nem merül ki a pusztán gazdasági és intézményes hatalomban. Ahhoz, hogy egy hegemon rezsim szilárd legyen, a különböző szereplőknek is el kell fogadniuk a rezsim által előírt feltételeket, és aszerint kell viselkedniük, amit számukra a rezsim előír. E szempontból a hegemonia kulcsfontosságú feltétele a kulturális-ideológiai hegemonia, ami az uralkodó osztályok érdekeit közjékként mutatja be, a hegemon szövetség uralmát mindenkit szolgáló, természetes rendként – esetünkben a „Nemzeti Együttműködés Rendszereként”⁴ – jeleníti meg. Miközben a hegemonia kicsikarja az egyetértést, a beleegyezést, vagy legalábbis a beletörődést, elrejt a rezsim uralmon, elnyomáson és kényszeren nyugvó természetét (Gramsci 2000: 190–221; Forgács 2000: 422–424).

Elemzésünkben megkülönböztetjük a helyi, félperifériás hegemonia fogalmát, amellyel a Magyarországon 2010 óta kiépülő rezsimet írjuk le, a globális hegemonia világrendszerszinten értett fogalmától. A hegemonia mindazonáltal mindkét esetben olyan társadalmi rendre vonatkozik, amely megkönnyíti és gördülékennyé teszi a tőkefelhalmozást. A globális hegemonia fogalma a tőkés világ gazdaság egésze által egybefogott társadalmi viszonyokra vonatkozik, míg a helyi, félperifériás hegemonia fogalma egy e globális válság tágabb szerkezetébe beágyazott állam viszonyaira. Beágyazottsága miatt e helyi, félperifériás hegemonia szükségszerűen képtelen teljeskörűen az uralma alatt tartani a válság globális folyamatait, ezért folyamatosan arra kényszerül, hogy saját, belső kormányzását a tőkés világrendszer erősebb szereplőjéhez igazítsa (Böröcz 2017). E helyi, félperifériás hegemonia mindezek miatt nem képes elhárítani a globális válság valamennyi helyi következményét, és az is felettebb kétséges, hogy képes-e hosszabb távon is fenntartani e felhalmozási rezsimet. E helyi, félperifériás hegemonia elsősorban arra alkalmas, hogy a globális válság lokális hatásait rövid távon kezelje, vagyis hogy egyszerre feleljen meg a válságból fakadó külső követelményeknek, tartsa fenn belső uralmát és tegyen eleget a felhalmozási érdekeknek. A globális hegemoniaválság és a helyi, félperifériás hegemonia felemelkedése közti viszonyt e válságkezelés ideiglenes sikereként értelmezzük. E helyi, félperifériás hegemonia kiépülését és megszilárdulását alapvetően két tényezőnek tulajdonítjuk. Úgy látjuk, hogy az egyik ok alapvetően külsődleges: a rezsim kiépülését, megszilárdulását és időleges felívelését mindenekelőtt a különböző globális és regionális centrumok válságkezelő stratégiái révén e félperifériás térségbe áramló befektetések okozzák. A másik fő okot alapvetően belsőnek tekintjük: a rezsim kiépülését, megszilárdulását és időleges felívelését elsősorban a válság körülményei között a felhalmozás feltételeit erős kézzel biztosító helyi megoldásoknak tulajdonítjuk.

4 A rezsim ideológiája magát a rezsimet, azaz a 2010 utáni intézkedéseket a „Nemzeti Együttműködés Rendszereként” írja le. Teszi ezt a hegemonia jellegzetes gesztusával a teljes nemzetet jelölve meg egy olyan rezsim alanyaként, amely rezsim valójában csak a tőkefelhalmozás kedvezményezettjeit szolgálja.

A fentiek alapján a Magyarországon 2010 után kiépült helyi, félperifériás hegemoniát egy olyan felhalmozási rezsimként értelmezzük, amely egyfelől biztosítja az itt termelő, illetve az ide befektető „külső” tőkefrakciók gördülékeny tőkefelhalmozását, miközben másfelől mind nagyobb teret hasít ki a „belső” tőkefrakciók gyors ütemű tőkefelhalmozásának. Ez utóbbin keresztül a rezsim egy új nemzeti tőkésosztályt épít ki. A félperiféria nemzeti tőkésosztálya alatt az állammal összefonódott politikai oligarchiát értjük, amely kiegészül az állami politikák által kedvezményezett, a rezsimhez érdekei folytán politikailag szintén hűséges felső-középosztállyal. A helyi, félperifériás hegemonia így nemcsak egy politikai rendszer, de nem is pusztán egy személy, egy család, egy párt vagy egy „maffiaállam” uralma (Magyar 2013, 2015). E hegemonia sokkal inkább a globális gazdasági válság külső viszonyaiba ágyazódó, többszintű és összetett építmény, amelyet egyszerre határoznak meg a tőkefelhalmozás külső körülményei, belső stratégiái, és a tőkefelhalmozás fenntartását megnehezítő ellentmondások és konfliktusok.

A 2010 utáni helyi, félperifériás hegemoniát és tőkefelhalmozási rezsimet a következőkben aszerint vesszük szemügyre, hogy hogyan ágyazódik be a kortárs válságfolyamatok tágabb összefüggéseibe, hogyan irányítja e körülmények között a politikai oligarchiának és a felsőbb osztályoknak kedvező belső felhalmozást, illetve hogy milyen közpolitikai eszközökkel alakítja ki és szilárdítja meg az ehhez szükséges belső viszonyokat.

A FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMONIA GAZDASÁGPOLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNETI GYÖKEREI

Az államszocialista regionális munkamegosztáson, vagyis a KGST-n belül Magyarország sajátos „hídszerepet” töltött be, ami az 1970-es évekig kedvező cserearányok mellett tette lehetővé a nyugati technológiai behozatalát, annak saját termékekbe építését, majd tovább értékesítését a KGST-n belül (Feitl 2016; Gerőcs és Pinkasz 2017). Ezért cserébe az ország főként szovjet kőolajat, és egyéb nyersanyagot értékesített a kemény devizás nyugati piacokon, de feldolgozott mezőgazdasági vagy más könnyűipari termékeket a volt gyarmati országokban is értékesített.

Az 1970-es évektől a megváltozott nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi viszonyok miatt e „hídszerep” fenntartása külső pénzügyi feszültségekhez, majd gyors eladósodáshoz vezetett. Magyarország visszatagozódása a tőkés világ gazdaságba nyugati, illetve japán hitelfelvételen keresztül az 1970-es évektől indult meg. A hitelfelvételre alapozott modernizációs kísérlet már az 1970-es évek végén a kimerülés jeleit mutatta; végül az ország nagyjából 1979-től olyan súlyos adósságcspadába sodródott, hogy 1982-re be kellett lépnie az IMF-be, hogy ezen keresztül hiteleket vehessen fel (Mong 2012; Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz

2014; Éber 2014). Azóta az ország nemzetközi gazdasági és politikai tájékozódásának egyik meghatározó feltétele a külső finanszírozás egyensúlyának fenntartása.

Az eladósodás az 1989-es rendszerváltás utáni visszatagozódás feltételeit is nagyban meghatározta. Ez a feltétel és a helyi erőviszonyok egyszerre tették lehetővé, hogy a magyar kormányzat a térség egyik leggyorsabb és legátfogóbb magánosítását hajtsa végre. Ennek következtében néhány év leforgása alatt a gazdaság legtöbb területén nyugati székhelyű transznacionális vállalatok szereztek döntő befolyást.

A privatizáció előnyeiből a munkaerő csak elenyésző mértékben részesedett, a korábbi kapacitások leépítése miatt munkanélkülivé váló tömegek ellenben olcsó és kiszolgáltatott munkaerő-kínálatot jelentettek az új tulajdonosok számára. A privatizációhoz kapcsolódó külföldi működőtőke-beáramlás üteme mindazonáltal hamar lelassult. A külföldi nagyvállalatok a Magyarországon megtermelt jövedelmük nagyobb részét kivonták a magyar gazdaságból, mert egyre kevesebb jövedelmező befektetési lehetőséget találtak a privatizáció után. Ez kiélezte a régió félperifériás államai közti versenyt a megszerezhető külföldi működőtőke-befektetésekért, aminek az egyik hosszú távú és legkárosabb társadalmi következménye a munkaerő képviselőjének meggyengülése és a munka leértékelődése lett. A munkaerő érdekképviselőjének kezdeti gyengesége mellett a tőkefelhalmozás helyi feltételeinek fenntartása érdekében az egymást követő kormányzatok a munkavállalói jogok visszavágásával, a munkakapcsolatok rugalmasításával (flexibilizációjával), valamint a szervezett érdekképviselő leépítésével igyekeztek a lefelé tartó régiós bérversenyt követelményeinek megfelelni. Magyarországon a kiemelkedően gyors privatizáció, valamint a Bokros-csomag jelképezte, a jóléti rendszert sújtó sokkterápia fontos pillérei voltak e stratégiának.

A külföldi működőtőke-beáramlás lassulása a pénzügyi feszültségek kiújulásához vezetett, a 2000-es évektől így újra nőni kezdett az ország külső adóssága. Ez először még csak az állam újbóli eladósodását jelentette, ami nagyobbbrészt hazai fizetőeszközben történt, amíg a forint 2001-ben teljesen konvertibilissé nem vált. A 2004-es uniós csatlakozást követően a hitelpiac 70%-át uraló külföldi bankok azonban felgyorsították a devizaalapú hitelek forgalmazását is. Emiatt a gazdaság valamennyi szereplője – ide értve az államot, és azon belül is a szisztematikusan alulfinanszírozott önkormányzatokat, a vállalati szféra egy jelentős részét, és a háztartások jelzáloghiteleit – nagyrészt immár devizában adósodott el. Ennek következtében a gazdaság valamennyi szereplője nettó hitelfelvevővé vált, ráadásul devizában és főleg kereskedelmi bankok felé. A 2000 utáni szűk egy évtizedben a külső magyar bruttó adósságállomány mintegy 60%-át külföldi devizában, elsősorban svájci frankban és euróban (kisebb mértékben japán jenben és amerikai dollárban) jegyezték. Míg a privatizáció és a kelet-európai piacok megszerzése az európai válságkezelés egyik 1990-es évekbeli formáját jelentette, addig a 2000-es évek hitelforgalmazása 2008-ig a kelet-európai hitelpiac kiterjesztését szolgálták. A 2008 utáni hazai pénzügyi válságot részben így a külső

pénzügyi sérülékenység megnövekedése miatti hektikus árfolyammozgások, majd a hirtelen árfolyamemelkedés, a külföldi hitelek megrágulása okozta. A tőke akadálytalan ki- és beáramlásának politikáját, vagy a szabadon lebegő árfolyampolitikát és a nyitott fizetési mérlegpolitikát követő neoliberais gazdaságirányítás az egyensúly helyreállítása érdekében drasztikus, a belső keresletet visszafogó intézkedéseket vezetett be. Ez már 2006-ra súlyos gazdasági visszaesést okozott.

A 2008-as pénzügyi, majd világgazdasági válság a lehető legrosszabb pillanatban érte az ekkor már több mint két éve súlyos recessziótól szenvedő országot. Ekkor már nem álltak a gazdaságpolitika rendelkezésére olyan eszközök, amelyek segítségével érdemben tom-píthatta volna a begyűrűző válság hatásait. Az országnak például nem állt a rendelkezésére elégséges devizatartalék ahhoz, hogy kivédje az árfolyam hirtelen megugrásának és a deviza-hitelek bedőlésének a következményeit. Ehhez jött még hozzá a legfontosabb exportpiacok összezsugorodása, valamint az egyéb külső finanszírozási csatornák beszűkülése, amik rendkívüli mértékben súlyosbították a gazdasági válság hatásait Magyarországon. 2008-ban és 2009-ben az akkori liberális-szocialista Gyurcsány-, majd Bajnai-kormányok hatalmas, mintegy 20 milliárd eurós hitelt kényszerültek felvenni az IMF-től és az Európai Bizottságtól (ebből részben a bankrendszer finanszírozására 14,3 milliárd eurót le is kellett hívni).

A rendszerváltás idejének privatizációra és külföldi működőtőke-beáramlásra, valamint külföldi hitelekre és exportra szánt, alacsony hozzáadott értékű összeszerelésre épülő neoliberais felhalmozási rezsimje a 2008-as válságban összeomlott. Mindez nemcsak gazdasági, hanem súlyos társadalmi válsággal, a rendszerváltás idejéhez mérhető munkanélküliséggel, és politikai kataklizmával járt együtt.

AZ ÚJ FELHALMOZÁSI REZSIM HÁROM PILLÉRE

A 2010-es választásokat kétharmados többséggel a jobboldali Fidesz-KDNP pártcsalád nyerte, amely új rendszerváltást és a nyugati tőke uralma ellen irányuló gazdasági szabadságharcot hirdetett. Ez alatt a korábbi külső függőségek – így a magas devizaadósság és az egyoldalú nyugati finanszírozás – visszaszorítását értették. Ennek fényében indult meg a kormány gazdasági reformprogramja, ami nemcsak gazdaság szerkezeti átalakításokat eredményezett, de sokkal szélesebb társadalmi és intézményi változásokat is magában foglalt. A tervezetet a nemzetgazdasági minisztériumot irányító Matolcsy György jegyezte, aki a gazdasági reformokat először miniszterként, később a Magyar Nemzeti Bank elnökeként felügyelte. Az átalakítás célkitűzése a tőkefelhalmozás új keretek közötti beindítása, egy új felhalmozási rezsim intézményi alapjainak lefektetése lett.

A mélyreható gazdaság szerkezeti változtatásokhoz a társadalmi intézményeket is át kellett alakítani. A kormány a kiépítendő tőkefelhalmozási rezsim mentén alakította át

a magyarországi osztályviszonyokat. Az új társadalmi szerkezet alapja, hogy a rendszerváltás gazdasági átmenetében – főleg a külföldi tőkének kedvező privatizáció idején – meggyengült nemzeti tőkefrakciókat a gazdaság meghatározott területein célzott szabályozással és újraelosztással, a tulajdonosi és vagyoni kapcsolatok átrendezésével igyekeztek újra helyzetbe hozni (Gerócs 2013). Az állami közbeavatkozás három területet érintett a legközvetlenebbül a gazdaságban, amelyek egyszerre határozták meg a világgazdasági integráció (külső) formáit, és vele együtt a belső tőkefelhalmozás feltételeit: (1) a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatokat (az ún. kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektorok), az ezekkel kiegészítő viszonyban működő (2) kereskedelembe nem vihető, belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltatágazatokat, valamint a kettő tulajdonságait vegyítő (3) bankszektor, amely bár belpiaci szolgáltató, mégis a külső tőkefüggőség miatt a geopolitikai integráció egyik fontos eszköze. Ez utóbbi területen a felhalmozást ráadásul a jegybank közvetlenül ellenőrzi.

Mindhárom terület viszonyainak megváltoztatásához először a belső hatalmi szerkezet gyökeres átalakítására volt szükség, amit a 2010 utáni kormányzat programja a centrális erőter kialakításának nevezett (Orbán 2010). Ennek feltételei közé tartozik az alkotmányos államhatalom központosítása, valamint a választási törvény mélyreható átszabása oly módon, hogy az a centrális erőteret uraló hatalmi tömörülést előnyökhöz juttassa, és fenntartsa a kormányzáshoz elengedhetetlen alkotmányozó többséget.⁵

A centrális erőter kialakításához hozzátartozik az államigazgatás központosítása is, azon belül az igazságszolgáltatás (a bíróságok) kormányzati ellenőrzése, az önkormányzatok gazdálkodásának központosítása (amire alapot az önkormányzati devizaadósság 2014-es államosítása teremtett), a közszolgálati média politikai monopolizációja, valamint a kereskedelmi média közvetett kormányzati ellenőrzése. A belső feltételek között említendő továbbá a magyar társadalom jövedelmi viszonyainak és osztályszerkezetének újrarendezése. Ennek keretében sor került az államhatalomtól függő politikai oligarchia létrehozására, illetve megerősítésére, valamint egy szintén lekötöztetett felső középosztály újraelosztáson és célzott kedvezményeken keresztül megszilárdítására. A belső feltételek között említendő még a munkaerő és munkaerő-utánpótlás átszervezése az új tőkefelhalmozási rezsim igényeinek megfelelően, de ide sorolható még a rezsim által nem kedvezményezett társadalmi csoportok teljes politikai és ideológiai alávetése, amit a rezsim részint a patrónus-kliens viszonyok közfoglalkoztatási programokon keresztül újraellesztésével, részint pedig a tömegtájékoztatás monopolizációja által lehetővé váló ideológiai hegemonia kiépítésével célzott meg.

5 Amennyiben a centrális erőter kitöltetlen maradna, és így nem tudna alkotmányozó, hanem legfeljebb csak egyszerű többség létrejönni, úgy feltételezhetően azonnal alkotmányos válság alakulna ki az országban, ami ilyen feltételek között valószínűleg kormányozhatatlanná válna.

A központosítás külső feltétele közé tartozik a pénzügyi egyensúly helyreállítása és új tőkeimport-csatornák megnyitása, amihez a nemzetközi rendszer multipolarizációja nyitott geopolitikai mozgásteret. Ebben kiemelkedően szerephez jut az orosz és a kínai tőke.

1) *Iparosítás*: Az ország 2008 utáni világgazdasági visszatagozódását a német járműipar meghatározó szerepe miatt a német „neomerkantilista” modell egyfajta félperifériás változatának tekinthetjük. E „perifériás neomerkantilizmus” bár sok elemében az előző (liberális) tőkefelhalmozási rezsim logikáját követi, mindezt sokkal mélyrehatóbb változtatásokkal teszi.⁶ A „perifériás neomerkantilizmus” a német „neomerkantilista” ipari-kereskedelmi modell Kelet-Közép-Európa felé terjeszkedő termelési hálózataira utal, amin belül a termelési hierarchia alacsonyabb hozzáadott értékű, ezért sérülékenyebb, „(fél)perifériás” szegmenseiben történik a regionális szakosodás (Gerőcs 2015). Ezeken a területeken a félperifériás magyar tőkefelhalmozási rezsim a nyugati, főleg német ipari tőke kiszolgálójaként viselkedik; e területen olyan nagyfokú a gazdasági kiszolgáltatottsága, hogy nem éri meg a konfrontáció a német ipari tőkével. Ráadásul e német vállalatok mélyen integráltak a világgazdaságba, ezért a magyar államnak jelentősebb mozgástere sincs arra, hogy érdemben befolyásolja viselkedésüket. Inkább alkalmazkodik hozzájuk.

Az alkalmazkodásban a magyar állam három területen képes versenyezni a transznacionális nagyvállalatok igényeinek kiszolgálásáért, hogy azok a túltermeléstől terhelte, egyre szabványosítottabb és csökkenő hozzáadott értéket előállító tevékenységeiket ne a régió más félperifériás államába, hanem Magyarországra telepítsék: az adózás, az oktatás és a munkaerőpiaci szabályozás területén nyújt a korábbi támogatásoknál is nagyobb kedvezményeket. A kiszolgáltatottságra és a nemzetközi versenyhelyzetre utal, hogy e szabályokat sok esetben nem a magyar állam határozza meg, hanem különböző lobbiszervezeteken keresztül megengedi a nagyobb külföldi tőkéscsoportoknak, hogy maguk szövegezzék

6 A „perifériás neomerkantilista” modell az exportágazatokon keresztül nemzetközi szakosodásra utal. A „neomerkantilista” modellhez hasonlóan a kereskedelmi többlet meghatározó szerepet játszik a külső pénzügyi egyensúly megtartásában. Mivel a félperifériás országokban elenyésző a helyi tulajdonban lévő exportáló vállalat, ezért itt e vállalatok a centrumországok vállalatainak termelési kihelyezésén, termelési hálózataik regionális terjeszkedésén keresztül szakosodnak. Ez abban az értelemben félperifériás, hogy a nyugati székhelyű transznacionális nagyvállalatok a túltermelési válságban érintett, egyre szabványosítottabb és ezért egyre alacsonyabb hozzáadott értéket előállítani képes tevékenységeket, illetve az életciklusában a leszálló pályára kerülő termékeket (az autóipar esetében például a robbanómotor gyártását) telepítik át e félperifériás országokba. A „perifériás neomerkantilizmus” kifejezés a magyar rezsim gazdaságpolitikájának azon területére vonatkozik, amely az exportágazatokon belüli iparosítást szolgálja. A nem export-, tehát belföldi vagy pénzügyi szektorra alkalmazott politikákra ez a modell nem vonatkozik (Gerőcs 2019).

az ipar számára kedves törvényjavaslatokat. A Német-Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara, a Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara, illetve a Nemzetgazdasági Minisztériumból 2018-ban kivált Innovációs és Technológiai Minisztérium ezeknek az ipari érdekeknek a közvetítő szereplői. Az e területeken 2010 után történő átalakításokat a jelen lapszám egy-egy fejezete részleteiben is tárgyalja, ezért itt most csak címszavakban emeljük ki, hogy például az adózás területén az Európai Unióban Magyarországon a legalacsonyabb a társasági adókulcs (9%), de mint azt gazdasági újságírók kiszámolták, a bőkezű kedvezményekkel javított, valóságos adókulcs ennél is alacsonyabb, 7,2%. Sőt a 30 legnagyobb multinacionális vállalatot – döntő többségükben német járműgyártókat – terhelő effektív kulcs 3,6% (Bucsky 2018).⁷

Az oktatás és a munkaerőpiac területén is szembeötlő a kedvezmények mértéke. Az iparkamara nyomására vezették be a duális szakképzési rendszert és szállították le a tankötelezettség korhatárát 16 évre, hogy a fiatal ipari tanulókat minél gyorsabban és hosszabban ki lehessen helyezni a munkaerőhiánytól szenvedő vállalatok gyártósorai mellé. Eközben az oktatás egyéb területein, főleg a felsőoktatásban és a humán tudományok területén drasztikus forráskivonás, folyamatos „megszorítás” történik. Az új munka törvénykönyvének 2012-es változata (Laki, Nacsá és Neumann 2013), majd 2018-as átfogó reformja (az elhíresült „rabszolgatörvény”) egyszerre szolgálja a német ipar és a hazai tőkeosztályok érdekeit, a törvény bevezetését ráadásul az utóbbiak kezdeményezték. A módosítással szemben a rendszerváltás óta először alakult ki általános elégedetlenség a munkavállalók között. A fő oka annak, hogy e nyomással szemben nem tudott egy általános országos vagy ágazati sztrájk kialakulni, a kedvezőtlen törvényi szabályozásban – a rugalmasított és decentralizált szakszervezeti működésben – keresendő. Ennek ellenére számos üzemben, ideértve néhány nagyobb német márkatulajdonos autógyárat is, sikeres munkabeszüntetéseket szerveztek 2019-ben (Gagyai és Gerőcs 2019).

2) Belföldi szolgáltatók: Nemzeti tőkeosztályát a rezsim számos esetben közvetlen gazdaságpolitikai beavatkozással erősítette meg. Ez elsősorban olyan szektorokban történt, ahol az állami szabályozásnak nagyobb mozgástere van a tulajdonviszonyok átalakítására. Ilyenek a kiskereskedelem, a média, a távközlés, a közműszolgáltatás, az építőipar, illetve az exportra is termelő mezőgazdaság. Részben ide sorolható a bankszektor is, ahol a 2000-es évek elején még a 70%-ot is meghaladta a külföldi hitelintézetek piaci részesedése (Banai, Király és Várhegyi 2010), ám a 2009-es pénzügyi válságot követően az állam felvásárolt néhány veszteséges bankot és ezáltal a hazai (állami és magán) tulajdoni hányad 2019-re 50% közelébe emelkedett vissza (Várhegyi 2018). A bankszektor nem minden szempontból

⁷ Eközben a lakossági fogyasztókat terhelő adók, így az áfa az Európai Unióban Magyarországon a legmagasabb (27%), illetve a személyi jövedelemadó területén is a neoliberais hagyományt követi a kormány, az egykulcsos, 15%-os szja bevezetésével.

sorolható e belföldi szolgáltató csoportjába. A külföldi bankok devizahitelezés miatt elszenvedett veszteségeit az állam lényegében megtérítette, ezért a magyar piac elhagyására kényszerülő nemzetközi pénzügyi tőke nem járt rosszul a tulajdonváltással (Mihályi 2015). A bankszektor emiatt külön alcsoportba vettük.

A *Fordulat* 21. számának (2014) bevezető tanulmányában ezeket az eszközöket egy protekcionista elitstratégia részeként értelmeztük. Bár több szabályozást, például a szektorális különadókat diszkriminatív és szelektív módon határoztak meg, azok – néhány kivételt leszámítva – mégis átmentek az Európai Unió versenyjogi szabályainak a kiskapuin. E protekcionista eszközök tehát nem szakították meg a kapcsolatokat a nemzeti és a nemzetközi tőkéscsoportokkal, pusztán csak átrendezték e viszonyokat. Az újjászervező intézkedéseket alapvetően két csoportba lehet osztani: egyfelől a már említett szektorális (diszkriminatív és szelektíven meghatározott) különadókra, kedvezményekre és reformokra, amin keresztül képes az állam a piaci versenyt úgy befolyásolni, hogy az annak kitett vállalatok egymáshoz fűződő kapcsolatait is átformálja.⁸ Másfelől az Európai Unió fejlesztési alapjaiból, a Strukturális és Kohéziós Alapokból, illetve az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból származó, a magyar éves nemzeti jövedelem 3-4%-át kitevő forráskifizetések központosítása és felügyelete révén az állami beruházáspolitikának van közvetlen befolyása a belpiaci szereplők viselkedésére.

Kérdés, hogy e protekcionista politikák kedvezményezettjeit tekinthetjük-e nemzeti tőkésosztálynak, egyáltalában szociológiai értelemben osztályról van-e szó. A hazai tőkések politikai elkötelezettségével kapcsolatban az egyik lehetséges álláspont az, hogy az állammal összefonódott politikai oligarchia nem képes társadalmi osztályt alkotni, mert saját gazdasági ereje olyannyira az állami kedvezményektől függ, hogy az a kabinet vezető figuráinak rokonsági, baráti, esetleg egyéb személyi körein túl elhalványul. Eszerint az álláspont szerint az önálló nemzeti tőkésosztály kialakulása ilyen szelektív és diszkriminatív gazdaságpolitikai eszközök révén rendkívül korlátozott, ezért a hazai tapasztalatok sokkal inkább a félperifériás modellek tekintélyelvű oligarchikus rezsimjeire hasonlítanak, mint amilyenek például Latin-Amerikában az 1970-es és 1980-as években, vagy Oroszországban 1990 után jöttek létre (Mihályi és Szélényi 2019). Egy másik, kevésbé a politikai kapcsolatokra, mint inkább a kedvezmények gazdasági hatására koncentráló szempontból Scheiring Gábor azt hangsúlyozza, hogy a rendszerhez közvetlenül kapcsolódó „politikai kapitalisták” a jobboldali politikát támogató tőkéseknek csak egy kis frakcióját alkotják. Mellettük a feltörekvő tőkések, kooptáltak és passzív támogatók is ide tartoznak, akik gazdasági kedvezményekben részesülnek, de nem tartoznak a rendszer politikusainak személyes köréhez a (vö. Scheiring 2019a). Ez az elemzés

8 Ide sorolhatók a piaci működést közvetett formában befolyásoló szabályok is, például a vasárnapi nyitvatartás a kiskereskedelemben.

a hazai tőkének nyújtott kedvezmények és a tőkések által a rendszernek nyújtott politikai támogatás összefüggése mellett a hazai tőkés szereplők olyan heterogenitására mutat rá, amely esetleges gazdasági vagy politikai változások esetén más-más stratégiákhoz vezethet.

Kétségtelen, hogy az oligarchiának fontos szerep jut a tekintélyelvű rezsimek működésében és a politikai uralom kiépítésében. Például míg Magyarországon a közmédia teljes egészben közvetlen kormánypárti felügyelet alatt áll, addig a kereskedelmi média nagyobb részt a kormányfőhöz kötődő médiaoligarchák ellenőrzése alatt működik. A média monopolizációja a félperifériás hegemonia ideológiai terjeszkedésének eszköze. Ez olyannyira igaz, hogy a kormányfőnek még személyes barátsága is ráment, amikor az egyik kiszemelt média-oligarcha túlterjeszkedésbe kezdett (Pethő és Szabó 2019). A tekintélyelvű oligarchikus rezsim működésén túl ugyanakkor azt is érdemes hangsúlyozni, amit Polányi Károly ([1944] 2004) nyomán az intézményi közgazdászok, például a fejlesztő állam kutatói hangsúlyoznak. E szerint a tőkésosztály és a nemzetközi vállalatok történetileg mindig állami felügyelet mellett, informális összefonódásokon keresztül jöttek létre, legfeljebb a félperifériás vagy perifériás történelmi helyzetben más formákban is jelentkeztek korlátozó tényezők (Johnson 1982; Amsden 1989; Evans 1995; Woo-Cumings 1999; Wade 2003; Ricz 2017; Wilkin 2018).

3) *Bankrendszer és nemzetközi hitelek*: A bankszektor sajátos helyzetéről korábban már volt szó. A hitelezés olyan terület, ahol a külső integráció a legközvetlenebb módon kapcsolódik össze a belgazdasági folyamatokkal. A hitelek a legtöbb esetben a tőkepiacról vagy valamilyen egyéb külföldi forrásból származnak, az állam és a bankok ebben csak közvetítenek. A bankrendszer e tekintetben egyszerre külföldi és belföldi közvetítő, és bár közvetlenül ki van téve az állami szabályozásnak, a külső forrásszerzés tekintetében, illetve a profitkivonást illetően inkább úgy működik, mint bármely más transznacionális vállalat. A magyar kormány az ország hiteleit már az 1970-es évektől kezdve főleg külföldi bankoktól, illetve később a Nemzetközi Valutaalaptól vette fel.

2010 után az egyik első látványos gazdaságpolitikai intézkedés az IMF-hitelek visszafizetése és a programból való kilépés volt. Ezt a kormány az MNB belső pénzügyi erőforrásainak az összpontosításával tudta elérni (ennek részeként került sor például a magánnyugdíjpénztári számlákon levő megtakarítások államosítására). A „perifériás neomerkantilista” szakosodásnak köszönhetően az ország külkereskedelmi többlete kiegészült az uniós alapokból befolyó forrásokkal, a szektorális különadók pedig átmenetileg megakadályozták a külföldi vállalatok profitkivonását. Mindennek köszönhetően a hazai fizetési mérlegben tartós többlet keletkezett, amit a jegybank a külső devizaadósság kiváltására fordított. Bár a közvetlen (árfolyam)sérülékenység ezzel lényegesen lecsökkent, az egyoldalú külső tőkefüggőség (az exportáló vállalatok és az uniós transzferek iránt) nem javult, sőt némileg súlyosbodott is.

A külső forrásbevonás csökkentésére általában nagyon kicsi a félperifériás államok mozgásterét, egy eszköz azonban a rendelkezésre áll. A geopolitikai környezettől függően a források szétbontásával (diverzifikációjával) és a hitelek felhasználásával az állam mégis bővítheti mozgásterét. Magyarország geopolitikai adottságai folytán a kormány 2014 után e diverzifikációt a „Keleti Nyitás”, illetve a „Keleti Szél” programjával kapcsolta össze, ennek keretében pedig elsősorban – bár nem kizárólagosan – a kínai és az orosz tőke felé nyitott. Fontos hangsúlyozni, hogy e keleti tőkebevonás sem méretét, sem szerkezetét tekintve nem tudja kiváltani a nyugati tőkefüggőséget. Arra azonban alkalmas, hogy a külső források diverzifikációjával javítsa a félperifériás magyar állam geopolitikai mozgásterét. Ez esetben tehát nem a függőségek felcseréléséről, hanem a függőség szálainak szétbontásáról van szó. Bár részleteiben itt nincs mód kifejteni ezeknek az új kötődések tartalmát, néhány példán keresztül mégis megmutathatjuk, hogy e befektetések hogyan illeszkednek a tágabb geopolitikai átalakulás folyamataiba.

Az orosz tőkével való kapcsolat esetében számos projektről döntött a magyar kormány, amelyek közül itt csak hármat emelünk ki. Az első példa a MOL Nyrt. korábbi tulajdonosától, az orosz Szurgutnyeftegaztól visszavásárolt 400 milliárd forint értékű részvényt pakett. E visszavásárlás nagy szerepet játszik a regionális energiaellátásnak például Horvátország irányába történő kiterjesztésében is. Ezzel párhuzamosan ugyanis lehetőség nyílt arra is, hogy a magyar állam újratárgyalja az orosz Gazprommal a korábbi földgázszállítási szerződéseket. A MOL-ban történő állami tulajdonszerzés célja a regionális energiaellátással kapcsolatos transzatlanti és eurázsiai geopolitikai játszmákon belüli helyezkedés (Magyar 2019). A második példa a Németországból áttelepülő ipar számára biztosítandó olcsó és stabil energiaellátás érdekében a paksi atomerőmű kapacitásának megduplázása az orosz Roszatom beruházása révén.⁹ E nagyszabású projekthez a magyar állam az orosz állami Vnyesekonombanktól vett fel egy 10 milliárd eurós hitelkeretet. Bár a Paks II. Zrt. és a Roszatom leányvállalata közötti szerződést eredetileg 30 évre titkosítani akarták, végül azonban peres úton sikerült nyilvánosságra hozni. Ebből kitűnik, hogy e szerződés – a hatalmas adósság kedvezőtlen kamatfeltételei miatt – a magyar állam számára üzletileg is rendkívül előnytelen (Csengel 2019). Részben emiatt, részben a beruházás vártnál lassabb beindulása miatt a kormány nevében a pénzügyminiszter szerződésmódosítást kért az orosz féltől. A harmadik fontos megállapodás a KGST-reform keretében az 1970-es években alapított Nemzetközi Beruházási Bank (IIB) regionális székhelyének 2019-es Budapestre költöztetése, illetve az IIB MOL Nyrt.-vel kötött finanszírozási, valamint az OTP-vel kötött együttműködési

9 A beruházást végző Roszatom vállalatcsoport azért kapta meg a brüsszeli versenyjogi hatóságtól a közbeszerzést kikerülő beruházási engedélyt, mert a beszállítók között nagy számban részt vehettek nyugati cégek is. A beruházási források jelentős része így valószínűleg német és amerikai beszállítókhoz fog kerülni.

megállapodásai (Szabó és Panyi 2019). Oroszországnak geopolitikai érdeke, hogy az Európai Unió tagállamaiban fejleszthessen infrastruktúrát és energiapolitikája által kiterjeszthesse befolyását. A másik oldalon a magyar kormány állami beruházásokhoz keres olyan forrásokat, amelyek felhasználását az uniós versenyjogi szabályok nem kötik meg.

Kína nemzetközi súlya és szerepe eltér Oroszországtól, a kapcsolat a kínai tőkével így más intézményeken keresztül alakul. Jellemzően nem kétoldalú megállapodásokban döntenek beruházásokról, inkább Kína többoldalú nemzetközi beruházási és fejlesztési programjába, az úgynevezett „Új Selyemút” vagy „Egy Övezet, Egy Út” programba lehet bekapcsolódni. Ehhez Kína óriási hitelkeretet is biztosít, ráadásul a saját fizetőeszközében, így a renminbi nemzetköziesítéséhez is ezeket az alternatív multilaterális beruházásokat használja. Az MNB már 2013-ban kötött devizacsere-megállapodást a kínai jegybankkal (People's Bank of China), és elkezdte saját devizatartalékait a kínai pénz irányába diverzifikálni. (Bár mivel a renminbi egyelőre nem számít konvertibilis devizának, ezért a hivatalos nemzetközi tartalékokban nem szerepelhet.) Magyarország – Lengyelországhoz hasonlóan – államkötvényeket is kibocsátott kínai devizában 2016-ban és 2017-ben, bár ennek értéke még olyan kicsi, hogy inkább csak a kínai befektetők tesztelésére volt alkalmas (Gerócs 2016).¹⁰

2018-ban Budapesten tartották a Kína és Kelet-Közép-Európa jegybankjainak találkozóját,¹¹ ahol a magyar miniszterelnök kijelentette: „ha bocsátunk ki külföldön kötvényt, az a keleti irányba fog történni” (Sarkadi 2018). Az „Egy Övezet, Egy Út” fejlesztési program egyik legfontosabb regionális leágazása a kínai áruk vízi és szárazföldi kereskedelmi úthálózatának kiépítése, kínai kézben tartása és bekapcsolása az európai vérkeringésbe. Ennek keretében vásárolta fel a kínai állami hajózási és szállítási vállalat, a Cosco, a csődbe jutott Görögországtól az Athén melletti Pireusz kikötőt. A kínaiak e kikötőt az Európai Unió belpiacaiával fogják összekötni, amihez saját áruszállításra alkalmas gyorsvasutat is építenek. Magyarország is részt vesz a Budapest és Belgrád közé tervezett 336 kilométeres gyorsvasút megépítésében. A beruházás 3,8 milliárd dolláros költségének 85%-át a kínai Exim bank fogja finanszírozni. A kivitelezést feltehetően nagy kínai építőkkel, így például a China Communication Construction Co.-val közös konzorciumban a magyar kormányfő legközvetlenebb környezetéből kiválasztott oligarchák fogják végezni (Tenczer 2019).

10 Mivel a kínai deviza nem konvertibilis, ezért az ebben jegyzett értékpapíroknak belföldön (onshore) és külföldön (offshore) is léteznek párhuzamos piacai. A magyar kibocsátás a nemzetközi pénzpiaci teszt szempontjából fontosabb, bár jóval kisebb.

11 Az együttműködésben Kína mellett 11 uniós tagállam (Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) és 5 nem uniós ország (Albánia, Bosznia és Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Szerbia) is részt vesz.

A MUNKAERŐ ÚJRATERMELÉSE 2010 UTÁN

Az új tőkefelhalmozási rezsim 2010 utáni kiépítésének és megszilárdításának feltétele, hogy a munka részesedése csökkenjen a megtermelt értékből, a munkaerő újratermelésének költségei pedig nagyobb mértékben háruljanak a háztartásokra. Ahogy arra a *Fordulat* 24. (2018), társadalmi reprodukciót elemző lapszáma is rávilágított, a kapitalista felhalmozás során a szűken értelmezett (például csak a GDP-ben mért) gazdasági növekedés olyan, a hivatalos statisztikákban láthatatlan mechanizmusokon is alapul, mint amilyen a háztartási munka vagy más informális tevékenységek. A tőkefelhalmozás világszintű rendszerét tekintve azt látjuk, hogy a tőke nem fizeti meg a munkaerő újratermelésének árát. Az informális reprodukív munka a tőkés világrendszer működésének alapfeltételét képező, alulról felfelé áramló érték forrása (Wallerstein 1976).

A munkaerő újratermeléséhez szükséges informális reprodukív „támogatás” mértéke a globális munkamegosztás hierarchiáinak megfelelően változó, azaz a centrumpozícióktól a perifériák felé haladva nő. De változó a globális tőkefelhalmozási ciklusok szakaszaitól függően is: míg a felvelés és a bővülés szakaszaiban a munkaerő bevonása jellemző a növekedést szolgáló termelési folyamatokba, válságidőszakokban a tőke a profitválság hatásait igyekszik a munkaerőre hárítani, így nő a munkaerő részesedése a reprodukív költségekben. A felhalmozáshoz nyújtott „támogatás” szerepét játszó informális, reprodukív munka bevonása a rendszer működésébe jellemzően nem formális, azaz nem szerződéses viszonyokon keresztül történik, hanem jellegzetesen az uralom és az erőszak különböző mintázatain alapul¹².

Elemzésünk szerint a 2010 utáni magyarországi rezsim esetében ez a folyamat fel-erősödik, és a javak egyenlőtlen elosztása mellett fontos építőelemét képezi annak, ahogyan a rezsim a tőkefelhalmozás folytonosságát biztosítja. Más szóval a rezsim félperiférikus hegemoniájának fontos építőköve az az osztály- és társadalompolitika, amely a munkaerő-folyamatok, valamint a javak egyenlőtlen és egyre polarizálódó elosztásán keresztül biztosítja a hegemonia belső viszonyainak a külső felhalmozási folyamatokhoz illesztését. Az alábbiakban e lapszám tanulmányai alapján foglaljuk össze e viszonyrendszer egyes aspektusait.

Amint arra jelen lapszám munkáról szóló tanulmánya (Czirfusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019) rámutat, a reprodukív költségek externalizálása és a munka profitrészesedésének csökkenése globális jelenség, az 1970-es évek válságával kezdődő hosszú lejtmenet következménye. A csökkenő profitabilitás körülményei között a tőke azért is igyekszik a hasznot megtartani, hogy a veszteséget a munkaerőre hárítja. A globális tendenciához

12 A női munka esetében például a társadalmi nemekkel kapcsolatos ideológiákon és az erőszak különböző formáin keresztül. Ld. ehhez a *Fordulat* 24. (2018) számát és jelen lapszám nőpolitikáról szóló cikkét (Csányi 2019).

haszonlóan Magyarországon ez a trend az 1970-es években a jóléti szolgáltatások szűkítésével és a termelés egy részének vidékre telepítésével indult el. A privatizáció és a 2000-es évek hitelvezérelt gazdasági fellendülése idején a hazai viszonyokat a reprodukív költségek háztartásokra terhelésével párhuzamosan a bér munkaviszony kiterjedése és a bérek növekedése jellemezte. Míg ezt a kortársak gyakran egy felzárkózási tendencia jeleként értelmezték, mára látjuk, hogy ez a hosszú lejtmenet körülményei között a centrumtőke válságkezelő stratégiájának a helyi következménye volt. Ennek keretében az alacsonyabb hozzáadott értékű gyártósorokat, vagyis a termelési szerkezet kevésbé jövedelmező, alsóbb pozícióit a költségek csökkentése érdekében a centrumból a félperifériára helyezték át.

A 2000-es évek első felének időleges felívelése tehát egyfelől a centrumtőke költségelfaragás- és termelésáthelyezés-kényszere, másfelől pedig a helyi munkanélküliség által biztosított olcsó munkaerő találkozására épült. Az eredmény egy széttozodott, a nagy külföldi tulajdonú termelőegységeket a helyi gazdaságba alig integráló duális gazdasági modell lett. A 2008-as válság általános bércsökkenést hozott, felerősítette a munkafeltételeket a tőke javára alakító trendet, fokozta a munkaerő kényszerű rugalmasítását (flexibilizációját) és erőteljes kiszolgáltatottságát (Meszmann 2016), elmélyítette a bér munkás és a tartós munkanélküli (szubproletár) pozíciói közötti strukturális különbségeket, valamint kiélezte a köztük lévő szimbolikus feszültségeket (Kovai 2018).

A 2010 után kiépülő helyi, félperifériás hegemonia részben folytatja, részben felerősíti, részben pedig átalakítja a reprodukív költségek áthárításának a 1970-es évektől fokozódó trendjét. E „perifériás neomerkantilista” modell sajátossága az is, hogy a 2008-as válság utáni termelés-áthelyezési hullámra építve elsősorban a külföldi befektetők állami támogatása útján teremt munkahelyeket, ehhez pedig különböző intézkedésekkel biztosítani igyekszik a kellően szakképzett, ugyanakkor kellően olcsó munkaerőt. Ilyen intézkedések voltak a munka törvénykönyvének 2011-es és 2018-as átírása, a bérek alacsonyan tartása, valamint az oktatás átfogó reformja. A rezsim az állami oktatáspolitikai fő célját az újraiparosításhoz szükséges olcsó és fegyelmezett munkaerő előállításában látja. E program gerincét a következő intézkedések alkotják: megszorítások a felsőoktatásban; a humán-, illetve a társadalomtudományok „feleslegesnek” bélyegzése; a közoktatás központosítása; a tan kötelezettség korhatárának leszállítása; a szakképzés néhány ipari szereplő igényei szerinti átalakítása. Amint arra e lapszám autóparról szóló tanulmánya (Geröcs és Pinkasz 2019b) rámutat, az újraiparosítási program szempontjából legfontosabb szektor esetében a magyar és a német üzemek összehasonlításából kiderül: a termelékenység különbsége kisebb, mint a magyar és német bérek közötti különbségek. A magyar szakmunka a német autópári cégek profitválságát ellensúlyozó tényezőként szolgál, egyúttal a rezsim fenntarthatósága szempontjából nézve a makrostabilitáshoz szükséges, külső befektetésen alapuló export fenntartását szolgálja.

A 2010 utáni rezsim másik sajátossága, hogy a munkanélküliség kezelésében áttért a munkaalapú társadalom „workfare” modelljére (amelynek bevezetését eredetileg 2008-ban a szocialista kormány kezdeményezte). A közmunka ugyan nem látja el azt a hivatalosan lefektetett célt, hogy a közmunkásokat „visszavezesse a munka világába”, ellenben az uralomgyakorlás hatékony eszközének bizonyult, amennyiben a munkanélkülieket szorosan integrálja a helyi patrónus–kliens viszonyokba, ezzel pedig ellenőrzése alatt tartja a munkanélküliség strukturális feltételeiből eredő esetleges feszültségeket. A közmunka rendszere ezen felül megerősíti a tartós munkanélküliség és az etnikai különbségtétel kapcsolatát: a munkanélküliséggel kapcsolatos feszültségeket az etnikai különbségek nyelvére fordítja át, azaz a tartós munkanélküliség problémáját látszólag „cigányproblémává” alakítja (Neumann 2017; Kovai 2018). Magyarán: a rezsim az uralma alá hajtja a közmunka világába egyszerre bevont és közben meg is bélyegzett szubproletariátust (e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019).

Egy harmadik sajátosság a női és reprodukív munka integrációjára vonatkozik. Amint azt e lapszám nőpolitikáról szóló tanulmánya (Csányi 2019) kifejti, a 2010 utáni rezsim kihasználja az informális női reprodukív munka különböző formáit (a gyerekneveléstől az idősgondozásig), az ehhez szükséges kizsákmányoló struktúrákat pedig szimbolikus nőpolitikával támogatja meg. Mindeközben a hosszú távú reprodukció „nemzeti” céljai által a nőket elsősorban a szülés népesedési kívánalma felől határozza meg, a nők munkaerőpiaci érdekérvényesítését másodlagosnak nyilvánítja. Bár a szimbolikus politika az elsődlegesen reprodukív munkát végző nőt tekinti elfogadható szerepnek, a jóléti juttatások nagyobb része csak a felső középosztály gyerekvállalását támogatja. A női munkaerő többsége számára így ez az elvárásrendszer a gyerekvállalás és más támogatás nélküli reprodukív munka együttes terhét jelenti – jellemzően rosszabb formális munkakörülmények és bérek mellett (Gregor és Kovács 2018).

A lakhatás területén az 1970-es évektől ugyancsak a lakhatás reprodukív költségének fokozatos áthárítását látjuk a társadalomra (lásd e lapszám lakhatásról szóló tanulmányát: Gagyai, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019). Ezzel párhuzamosan a lakhatás piacosítása és az ingatlanpiacba globálisan beáramló befektetések miatt a lakhatás maga is egyre inkább a profitképzés eszközévé válik. Amint a lakhatásról szóló fejezet kifejti, a támogatások a rendszerváltás óta egyre inkább a lakhatási igények piaci, profitérdekelt megoldások révén történő kielégítését célozzák, a szociális jellegű támogatások pedig csökkennek. A 2000-es évekre a lakáshoz jutás első számú formájává a lakáshitel vált, különösen a devizahitel, amely a profitválság körülményeit ingatlanhitelekbe fektetéssel is ellensúlyozni kívánó centrumtöke egyik befektetési formájaként az árfolyamkockázatot az adósokra hárította. A 2008-as válság okozta megtorpanás után globálisan és Magyarországon is tovább folytatódik

a hitelkihelyezés azon trendje, amely a profitválság körülményei között a lakáspiacot a pénzügyi befektetések és a profit-, vagyis a tőkefelhalmozás területeként használja.

Magyarországon a 2010 utáni félperifériás hegemonia egy sajátos tőkefelhalmozási rezsimet épített, amely a bankrendszer államosítását, valamint a hazai pénzügyi tőke megerősítését a középosztály megtakarításainak államilag támogatott lakáshitelekbe csatornázásával párosítja. A rezsim így a lakhatás globális finanszírozásának körülményei között egy új, védett tőkefelhalmozási körforgást épített ki a lakhatási befektetések számára, amelynek profitja a hazai pénzügyi tőke és építőipar kezében összpontosulhat.

Részben a folytatódó globális lakásfinanszírozási trend, részben pedig az e körforgást támogató politikák hatására 2015 óta újabb lakáspiaci bővülés tanúi vagyunk. Amint a lapszám lakhatásról szóló tanulmánya (Gagy, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019) rámutat, ez az új helyzet a privatizáció vagy a devizahitel-válság hatásaihoz hasonló kiszorulással fenyegeti az alacsonyabb jövedelmű csoportokat a jobb munkaerőpiaci feltételeket jelentő, de egyre inkább megfizethetetlen ingatlanárakkal rendelkező területekről. A lakhatás és térbeli gazdasági szerkezet kapcsolatát e körülmények között jól mutatják egyrészt a központi térségekből a peremvidékekre (köztük a városkörnyéki informális telepekre) szoruló szegényebb háztartások, másrészt pedig a reprodukív költségeket csökkenteni, de egyúttal magasabb munkabéreket elérni kívánó ingázók számának megnövekedése.

A REZSIM KÖZPOLITIKÁI A TŐKEFELHALMOZÁS SZOLGÁLATÁBAN

2010 után tehát úgy épült ki a globális válságon belül egy új helyi, félperifériás hegemonia, hogy a hosszú távú globális tendenciához hasonlóan a tőkefelhalmozás költségeit a társadalmi reprodukcióra hárítja. A különböző közpolitikai intézkedéseket és reformokat e folyamat eszközeinek tekintjük. Ebben az alfejezetben azt mutatjuk be, hogy hogyan értelmezzük az egyes területek közpolitikai változásait.

Az ipar, a finanszírozás, a munka, a lakhatás, az osztálypolitika, a nőpolitika és a kultúrpolitika területeit vizsgálva úgy látjuk, hogy a rezsim közpolitikai egyszerre kívánják gördülékenyebbé tenni a „külső” és a „belső” tőkefelhalmozást, valamint kezelni az így okozott társadalmi feszültségeket.

Úgy látjuk, hogy a rezsim közpolitikai a lapszámban közölt tanulmányok alapján négy egymással összefüggő feladatot látnak el:

1) a makrostabilitást célzó törekvések, melyek a „külső” tőkefelhalmozás folyamataiba illeszkedik a rezsimet;

2) a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló törekvések, melyek a „belső” tőkefelhalmozást teszik gördülékenyebbé;

- 3) a felső középosztálynak kedvező, egyúttal a középosztályt integráló törekvések;
- 4) a rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok feletti uralmat szolgáló törekvések.

E négy feladat egyszerre fejezi ki a rezsim „külső” és „belső” tőkefelhalmozásra irányuló céljait, az ebből fakadó osztály- és társadalompolitikát, valamint a hegemonia megszilárdítását célzó integrációs és uralmi mechanizmusokat. E törekvések egy-egy konkrét közpolitikai intézkedés vagy intézkedéscsomag során akár egyidejűleg is beazonosíthatóak, összességükben pedig kirajzolják e helyi, félperifériás hegemonia alapvető mozgatórugóit.

1) A makrostabilitást célzó törekvések: Ezek közé tartoznak azok az intézkedések, amelyek a folyó fizetési mérleg (és ezzel a külső finanszírozási képesség) javítását, valamint – ezzel összefüggésben – a külső adósság csökkentését és az államadósság szerkezetének átalakítását szolgálják. A „perifériás neomerkantilizmus” és az ezzel összefüggő újraparosítás szerepe e szempontból az, hogy az ide települő transznacionális cégek exportja, kiegészülve a beáramló uniós forrásokkal, egyensúlyban tartásuk a külső fizetési mérleget. Ezzel párhuzamosan számos intézkedés irányul a külső kitettség csökkentésére, például a külső adósság belsővé alakítására, vagyis arra, hogy a külföldi devizában jegyzett államköölcsönök helyett a hazai felső-, valamint felső középosztály állampapírokba fektesse megtakarításait. Ezt a törekvést szolgálják a lakossági állampapír-kibocsátások, amelyek olyan kedvező feltételekkel történnek, hogy a nagy érdeklődés miatt a külföldiek kezében lévő államadósságrész 2018 végére az egyik legalacsonyabb arányúvá vált az Európai Unióban (Torontáli 2019)¹³. Nem utolsósorban a makrostabilitást szolgálja még a külső finanszírozási csatornák szétbontása (diverzifikációja), vagyis alternatív finanszírozási lehetőségek keresése, mint például az orosz és kínai tőke bevonása hitelek vagy működőtőke-beruházások formájában.

2) Az oligarchia feltőkésítését szolgáló politikák: Ezek közé tartoznak az állami újraelosztás forrásait, valamint az EU-transzfereket a hazai oligarchia felé csatornázó kormányzati intézkedések, vagyis a tőkefelhalmozás védett, „belső” körpályáinak kiépítése és megerősítése. Utóbbira példa a belföldi szolgáltatások újraszabályozása, a bankrendszerben a hazai tulajdonú bankok arányának a növelése, a közműhálózatok és az energetika területén történő államosítások és központosítási intézkedések, a médiapiac átrendezése, a kormányzati körökhöz kötődő építőipari cégek támogatása, vagy az utóbbi években a belföldi turizmus viszonyainak átrendezése. Mint arról számtalan tényfeltáró újságcikk és elemzés beszámol, e szektorokban a rezsim vezetésével összefonódó oligarchák szereztek jelentős

13 2019 tavaszán vezette be az Államadósság Kezelő Központ a magyar állampapír plusz kötvényszerződést, vagy ahogy a sajtóban nevezték „szuperállampapírt”, illetve „Nemzeti Kötvényt”, aminek első heti jegyzésén rekord értékben, 529 milliárd forintot sikerült hazai befektetőknek eladni.

pozíciókat. Egy újabb elemzés 1000 milliárd forintra becsülte a rezsim oligarchiájánál az elmúlt 10 évben felhalmozódó vagyon mértékét (Szakonyi 2019). A feltőkésítés egyik jelentős csatornája a befolyó EU transzferek olyan módon történő elköltése, hogy az ezeket a régi-új gazdasági szereplőket erősítse, például a szisztematikusan felülárazott infrastruktúrális beruházásokon keresztül. E perspektívából a mindenkor EU-s források elköltésének intézményrendszere, pontosabban annak az állami szabályozása is kulcsfontosságú a hegemonia megszilárdításában. Nem véletlenül tapasztalhattuk az elmúlt években e terület szinte teljes intézményi reformját.¹⁴

Az oligarchikus tőkefelhalmozás stabilitását szolgálják a patrónus–kliens viszonyok megerősítését szolgáló folyamatok is – mindazok az intézkedések, amelyek növelik a patrónusok jogkörét arra, hogy a kedvezményezettek ügyeiről döntsenek. Ez nemcsak a központi kormányzat és az oligarchák viszonylatában megfigyelhető folyamat, hanem alacsonyabb léptéken, régiós és megyei szinten is, a helyi politikusok és vállalkozók kapcsolatrendszerében. Bár a politikai vezetés és az oligarchia összefonódása nem új jelenség, annak a mértéke és intenzitása példa nélküli az 1989 utáni időszakban.

3) *A felső középosztálynak kedvező, egyúttal a középosztályt integráló törekvések:* Ezek tekintetében azt tapasztaljuk, hogy ha a rezsim közpolitikai intézkedései során nem a „nemzetre”, a „magyar emberekre” vagy a „magyar családokra” hivatkozik, akkor rendszerint a középosztály „védelmét” jelöli meg intézkedései céljaként. Megjegyzendő azonban, hogy a rezsim valós társadalom- és osztálypolitikája ennél sokkal szűkebb és szelektívebb. Mint azt több kutatás is kimutatta, a vonatkozó intézkedések jelentős mértékben hozzájárultak a magyar társadalom jövedelmi és vagyoni polarizációjához (Ferge 2017; Szikra 2018). Az alsóbb osztályokat ellentételező többkulcsos, progresszív jövedelemadózás felszámolása, valamint a felsőbb osztályok támogatásának kibővítése révén a rezsim megerősítette a felső-közép-osztályt és megszilárdította a rezsim politikai és gazdasági bázisaként szolgáló nyertesek helyzetét (vö. Szabó és Gerő 2019; Balogh, Huszár, Kristóf és Medgyesi 2019). A középosztály polarizációja ugyanakkor a társadalmi feszültségek és a politikai ambíciók új forrásává vált. Míg a középosztályt megcélzó kormányzati kommunikáció a középosztály lecsúszó tagjainak azt üzeni, hogy akik hézagmentesen illeszkednek a rezsimbe, azok felemelkedhetnek a felső középosztályba, a lecsúszás vagy annak veszélye miatt keletkező elégedetlenség nyomán a középosztály „megmentéséért” folyó szimbolikus politikai küzdelem is kiéleződik. A rezsim veszteségeinek retorikai felkarolása és szimbolikus ellentételezése az elmúlt években

14 2014-ben szűnt meg például a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ), a Városepítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI), a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH), illetve lehetetlenült el a korábbi Regionális Fejlesztési Ügynökségek autonóm munkája. Ugyanebben az időben kerültek az irányító hatóságok a minisztériumok alá, illetve ekkor alakult meg a Nemzetstratégiai Kutatóintézet is.

a pártpolitikai mező jobbra tolódásához vezetett. Különösen jól látható ez a centrális erőteret uraló kormánykoalíció esetében, melynek vesztesekre irányuló szimbolikus politikája a szélsőjobboldal felé tolta a rezsimet (Melegh 2019). A rezsim veszteseknek tett fő ígérete rendkívül leegyszerűsödött: „Magyarország kormánya” megvédi a „magyar embereket” és a „magyar családokat” a bevándorlás fenyegető veszélyétől. Az a fajta szélsőjobboldali, autoriter étosz és érvrendszer, ami ennek az ígéretnek az alapjánál áll, egyúttal a teljes rendszer hatalmi hierarchiája mellett is szól (az erős határokhoz, erős nemzethez erős vezetőre van szükség). A lecsúszókat úgy integrálja a szimbolikus „mi”-be, hogy egyúttal elkerülhetetlenként fogadtatja el velük azt a rendszert, amelynek ők maguk is kárvallottjai.

A felső középosztály megtakarításai a „belső” tőkefelhalmozás kíváncsi felől nézve fontos szerepet játszanak mind a hazai pénzügyi tőke megerősítésében, mind a makrostabilitás elérésében, mind pedig a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló védett tőkekörforgások kiépítésében. A felső középosztály politikai jelentőségét nemcsak az alávetett osztályoknál nagyobb tájékozottsága és politikai aktivitása képezi, hanem az a tény is, hogy félperifériás körülmények között a középosztály-fejlődés rendszerszerű korlátait jellegzetesen állami támogatások ellentételezik (Janos [2000] 2003). Az állami támogatások elosztása így sajátosan átpolitizálódik: a középosztályi pozíciók megszerzéséhez és megtartásához nyújtható állami támogatások elosztása mind a felsőbb és középosztályok szövetségeinek, mind pedig a politikai hegemoniáért folytatott küzdelmeinek egyik fő tétje (Gagyí 2018). Nem véletlen, hogy a támogatások mellett a felső középosztályt támogató politikák erős ideológiai tartalommal is bírnak, amelyek, bár néhol az egész társadalomról beszélnek, a konkrét életkörülmények és értékek szempontjából kifejezetten a felső középosztályt célozzák.

Jól illusztrálja ezt a devizahitelek megmentésének kormányzati akciója. A devizahitelek megmentésére szánt, a 2010–2014-es ciklusban a kormányzati kommunikáció frontvonalába emelt intézkedések valós segítséget csak a felső középosztálybeli adósoknak nyújtottak. A magyar adósok és a külföldi bankok ellentétére alapozott, a bankszektor államosítását indokló ideológiai üzenet elsősorban a felső középosztálynál érhetett célba, míg a csapdában maradt alsó középosztály szegényebb adósainak problémáját kommunikációban a rezsim egyszerűen semmisnek nyilvánította. A lakhatási és szociális támogatások átemelése a családtámogatások körébe ugyancsak a felső középosztálynak szánt támogatási és ideológiai csomag részét képezi.

„A családok” támogatásának nagy részét a gyakorlatban szintén a felső középosztály kapja meg, a kapcsolódó kommunikáció pedig a rezsim konzervatív, nemzeti és keresztény ideológiájának megfelelően a sokgyermekes, keresztény, fehér, felső középosztálybeli család képét rajzolja fel. A nőpolitikában a gyerekvállalást célzó programok szintén a (felső) középosztálybeli nőket támogatják, hiszen csak ők tudnak a rezsim ideológiai eszményének

megfelelni. Az alsó középosztály és az alsó osztály, vagyis a hegemoniának alávetett osztályok e támogatások java részéből már kiszorulnak: a gyermekvállalás a számukra egyúttal a napi megélhetési küzdelem felvállalását is jelenti (Gregor és Kovács 2018).

Amint e lapszám a kulturális termeléssel foglalkozó tanulmánya (Barna, Madár, Nagy és Szarvas 2019) kifejti, a kultúratámogatás jobbra ugyancsak a felső középosztálynak szánt támogatásokat és ideológiai tartalmakat jelent. Ide azon új kulturális piacok támogatása tartozik, amelyek a felső középosztály megtakarításait a „belső” tökefelhalmozás védett körforgásaiba csatornázzák, és a hozzájuk társított ideológiai tartalmak kiépítését szolgálják. A (mára megszüntetett) kulturális közmunka esetében a program egyszerre szolgálta a vidéki felső osztály középosztálybeli klienseinek pozíciószerzését, a kulturális intézményekben felmerülő bérfeszültségek kezelését, és a helyi értelmiség alávetését.

4) A rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok feletti uralmat szolgáló törekvések: Ide tartozik a közmunka, ami a helyi patrónus–kliens viszonyokhoz köti a munkanélküliek megélhetését. Amellett, hogy gátolja a munkanélküliséggel okozta feszültségek felszínre törését, a patrónus–kliens viszonyok mentén a közmunka egyúttal fontos szavazatszerzési bázist is képzett (Szóke 2015). Az alávetés további eszközei közé tartoznak a különféle támogatásokhoz rendelt különleges feltételek, amelyek a kedvezményezettek függését növelik az önkormányzat hivatalnokaitól és a szociális szakemberektől. A nőpolitika esetében ide tartozik a családon belüli erőszak elleni fellépés elmulasztása, amely szabad utat enged a nőkre terhelt reprodukív munka mennyiségének növelésével kapcsolatos feszültségek háztartáson belüli „levezetésének”.

A rezsim keltette társadalmi feszültségek kezelését a közvetlen alávetés eszközein túl különféle ideológiai eszközök is szolgálják. A rezsim egyik fontos alkotóeleme a kulturális termelés mezőjének átalakítása, amely a kulturális termelés – és a termelők – gazdasági pozícióinak átalakításával köti össze a kulturális tartalom átírását. A hegemonia központi eleme emellett a kormányzati kommunikáción, illetve a hazai médiapiac nagy részének kisajátításán alapuló médiauralom, amely összehangolt kampányok során a rezsim célját szolgáló tartalmakon keresztül formálja a közbeszédet (Barna, Madár, Nagy és Szarvas 2019). A lapszámban közölt fejezetek mindegyikében utalni fogunk rá, hogy az adott területekre nézve milyen retorikai lépésekkel képes a rezsim elleplezni a tökefelhalmozás folyamatainak ellentmondásait. Erre kiemelkedő példa a migráció elleni kampány: 2015 óta egy olyan külső ellenségkép kialakítása zajlik, amely alkalmas az egzisztenciális problémákkal küzdő (vagy azoktól féltő) társadalmi osztályok elégedetlenségét (vagy szorongását) a rezsim támogatása irányába terelni (Melegh 2019). Egy másik tipikus példa a kormányzati intézkedések olyan beállítása, mintha azok nem a hegemoniát és a kedvezményezettek osztályuralmat, hanem az „egész nemzetet” szolgálnák.

Az alávetés ideológiai eszközei jellegzetes módon leválasztanak retorikailag egy-egy csoportot a „nemzet” testéről és ellenségként rajzolják meg azt – például a hajléktalanság kriminalizációja esetében –, miközben a többségnek e leválasztás árán ígérnek biztonságot¹⁵. Az alávetés ideológiai eszközeihez tartozik a nők esetében az új, konzervatív gender-diskurzus, és a női egyenjogúság beillesztése a rezsim antiliberalis morális geopolitikai ellenségképébe (lásd e lapszámban: Csányi 2019). A közmunka esetében ide tartozik a tartós munkanélküliség és az etnikai különbségtétel összecúsztatása (Kovai 2018). A közmunka-program etnicizálja a helyi osztálykonfliktusokat, vagyis egyrészt a (tartós) munkanélküliséget „cigányproblémaként” tünteti fel, másrészt nyilvánosan színre viszi a munkanélküli/cigány népesség mindennapos intézményes alávetését, ezzel – harmadrészt – megszilárdítja e népességnek szubproletár (munkanélküli, közmunkás, olcsó informális munkaerő) pozícióját (Czifrusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019), negyedrészt pedig a helyi önkormányzatoktól való függés megerősítésével a közmunkásokat a rezsimre leadott szavazatok egyik biztos forrásává tette.

A HELYI, FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMÓNIÁT FESZÍTŐ ELLENTMONDÁSOK

A 2010 utáni magyarországi felhalmozási rezsim eddig elemzett strukturális sajátosságai megmutatják, hogyan képes a rezsim a globális válság külső körülményei közé beilleszkedni, egyúttal biztosítani saját társadalmi bázisának újratermelését és megszilárdítani hegemoniáját. Ugyanezek a strukturális sajátosságok egyúttal azonban a rezsim szerkezetét szétfeszítő ellentmondásokat is takarnak. E feszültségeket a hegemonia retorikai és kulturális elemei ideig-óráig ugyan el tudják leplezni, a külső körülmények változásával azonban azok könnyen a felszínre törhetnek.

Ami a külső feltételeket illeti: e helyi, félperifériás hegemonia nagymértékben függ a tőkefelhalmozás külső körülményeinek alakulásától. A 2010 után kiépülő és megszilárduló rezsim a válság körülményei között globálisan átrendeződő tőkefelhalmozás világrendszerszintű külső folyamataiba illeszkedik; belső, védett tőkefelhalmozási folyamatait, melyekkel saját, államhoz kötött nemzeti oligarchiájának felhalmozását segíti, csak e külső felhalmozási körforgáson belül képes biztosítani. Külső kockázati tényező lehet a globális pénzügyi rendszerben felgyülemelő feszültségek várható kirobbanása, ami akár a 2008-ashoz hasonló, vagy annál még súlyosabb válsághoz is vezethet. A német autóipar súlyának megnövekedése különösen érzékenyen érintheti e hazai tőkefelhalmozási rezsimet, különösen akkor, ha az autóipar globális túltermelési válságának körülményei között a német

15 Ezt az ideológiai eszközt foglalja össze Antal Attila az „Orbán bárkája” kifejezéssel, Antal 2019.

járműipari vállalatok komoly kihívásokkal szembesülnek (lásd e lapszám autóparról szóló tanulmányát: Gerőcs és Pinkasz 2019b). A magyar export jelentős hányadát Magyarországon termelő német nagyvállalatok exportja teszi ki, így a hazai rezsím stabilitása nagyban függ a német gazdaság növekedésétől (Gerőcs 2019). Végül, a hazai tőke támogatásában jelentős szerepet játszó EU transzferek csökkenése ugyancsak érzékenyen érintheti a rezsímet. Ez utóbbi veszélyt a rezsím eddig jellegzetesen az újraparositással, a német ipari érdekeknek szerzett alkupozícióval, valamint az európai politikai színtéren a külső függés és belső tőkefelhalmozás közti közvetítést szolgáló „pávatánc”-politikával igyekezett kezelni. Ma az európai politikában a világháború utáni nagy (liberális és szociáldemokrata) pártcsaládok meggyengülése nyomán a rezsím vezetése egy új szélsőjobb oldali szövetség lehetőségét is kilátásba helyezte – e stratégia által keltett konfliktusok újabb kihívásként jelentkeznek. A rezsím belső szerkezete szempontjából a növekedés bármelyik külső feltételének megintása a belső felhalmozás oligarchikus rendszerének destabilizációjához, a belső feszültségek kiéleződéséhez és a helyi hegemonia válságához vezethet.

Ami a belső feltételeket illeti: a tőkefelhalmozás költségeinek árát a munkaerő újratermelésének kell megfizetnie, ez a költség pedig a félperiférián és különösen válságperiódusban fokozott terheket ró a háztartásokra. Több jel is arra utal, hogy a reprodukív költségek háztartásokra terhelése, különösképpen pedig a munkából élő alsó középosztályra és az alávett osztályokra hárítása a 2010 utáni rezsím súlyos belső ellentmondásává érik. E feszültséget a rezsím befolyása alá került média lehatárolja és korlátozza ugyan, elfojtani azonban nem tudja. A korlátozottan és eltérített módon felszínre törő feszültség a szélsőjobb oldal irányába tolja el a politikai közbeszédet. A társadalmi ellentmondások fokozódásának egyik szembeötlő jele az utóbbi években súlyossá váló munkaerőhiány. Ez az olcsó bérmunkára alapozott újraparositás és a reprodukív költségek társadalomra terhelésének együtteséből fakad. A munkaerő jelentős része számára a Magyarországon elérhető munkabér már olyannyira nem fedezi a reprodukív költségeket, hogy a háztartások a külföldi munkavállalás stratégiájához fordulnak (Melegh és Sárosi 2015). A reprodukív válság kockázatának másik jele az informális reprodukív megoldások elszaporodása – az informális lakhatási megoldásoktól a feketemunkán át a szociális funkciók informális, otthoni ellátásáig. A reprodukív költségek háztartásokra terhelésének fokozott súlya könnyedén nehezen uralható társadalmi feszültségekhez vezethet.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben és e lapszám tanulmányaiban egy olyan perspektívát ajánlunk a jelenlegi magyarországi rezsímről szóló vitákhoz, ami a Magyarországon belüli viszonyokat a globális

kapitalizmus folyamataihoz való kapcsolódás szempontjából vizsgálja. E perspektívából a hazai helyzet egy olyan helyi tőkefelhalmozási rezsim, amely a második világháború utáni globális hegemoniaciklus válságának kései időszakában alakult ki, és amely a tőkefelhalmozás külső és belső feltételeit ideiglenesen egy helyi, félperifériás hegemonia formájában egyeztetni össze.

E helyi, félperifériás hegemonia feltételei közé tartozik a korábbi, liberális rezsim gazdasági és politikai válsága, amely teret engedett a jelenlegi kormányzat kétharmados többségének és az ennek alapján végrehajtott adminisztratív központosításnak. A rezsim további feltételei közé tartozik a válság idején a centrumból a félperifériára kihelyezett tőke, ami a profitválság hatásait a félperiféria erőteljesebb kiszákmányolásával igyekszik ellensúlyozni. A tőkekihelyezés e formája a helyi munkaerő számára fokozott kiszákmányolást jelent, a gazdasági mutatókban azonban növekedésként jelentkezik. Mindez a hitelezés és a kereskedelem területén is megfigyelhető; a 2010 utáni magyarországi „perifériás neomerkantilista” modell esetében azonban elsősorban a német autóipar (és az aköré szerveződő termelési hálózat) alsóbb pozícióinak Magyarországra való áttelepülését jelenti, ahol az alacsonyabb bérek, az olcsó munkaerőt biztosító intézkedések (például az új munka törvénykönyve, a szakszervezeti törvény, az oktatás átalakítása), illetve az áttelepülő vállalatoknak nyújtott állami kedvezmények ellentételezik a német autógyártók globális válságban elszenvedett veszteségeit. Az e tőkekihelyezési hullámnak köszönhető, korábbi válságperiódusokra is jellemző átmeneti helyi felívelés mellett a félperifériás hegemonia további feltétele a globális hegemoniaválság multipolarizációs hatása. Magyarország pozíciójából nézve – az EU más félperifériás államaihoz hasonlóan – ez a hatás elsősorban abban jelentkezik, hogy az egyre kevésbé elérhető európai finanszírozási forrásokat más, felemelkedő régiós és globális erőközpontok – elsősorban Oroszország és Kína – hitelei és befektetései biztosíthatják. Bár a helyi társadalmak számára e befektetések további eladósodást jelentenek, a helyi tőkefrakciók szövetségei számára ez a környezet pillanatnyilag nagyobb mozgásteret biztosít a rendszerváltás utáni egyirányú (nyugati) finanszírozási függés ellensúlyozására.

A fenti körülmények között e félperifériás hegemonia tehát egy olyan felhalmozási rezsimen alapul, ami az exportra termelő ágazatokban, elsősorban az autóiparban, a centrumtőke befektetői érdekeit szolgálja ki, míg ugyanakkor a belső szolgáltató szektorokban az állammal szorosan összefonódó politikai oligarchia és kedvezményezett felső középosztályok feltőkésítését, illetve megerősítését szolgálja. A centrumtőke profitválságát ellentételező külső felhalmozás és egy új nemzeti tőkésosztály felemelkedését szolgáló belső felhalmozás együttes fenntartása a válság körülményei között egyre növekvő terhet ró a társadalomra, amelyre a felhalmozás alapjául szolgáló munkaerő újratermelésének költségeit a rezsim áthárítja. A munkaerőre háruló terhek – azaz az alacsony bérek, a hitelek magas törlesztőrészelei, az alsóbb jövedelmi csoportokat sújtó magasabb reprodukív költségek, a jóléti

szolgáltatások leépítése és áthárítása az otthon végzett informális reprodukzív munkára, a helyi bérekből nem fedezhető reprodukzív költségek kipótlása informális munka és migráció révén – a rezsim feszítő társadalmi ellentmondásai. A feszültségek kordában tartására és kezelésére a rezsim szélsőjobboldali eszközöket vet be – a bevándorlással fenyegető kampányoktól a közmunkán át a hajléktalanság kriminalizálásáig.

A külső és belső tőkefelhalmozás feltételeit tekintélyelvű lépésekkel biztosító félperifériás hegemoniát az Európai Unióban gyakran egyedi esetként, vagy egy új illiberális politikai trend elindítójaként értelmezik. Globális perspektívában azonban e rezsim logikája nem sokban különbözik azoktól a félperifériás rezsimektől – Indiától és a Fülöp-szigetektől Kínán, Oroszországon és Brazílián át Törökországig –, amelyek a külső és a belső tőkefelhalmozást tekintélyelvű lépésekkel kívánják biztosítani, a külső és a belső tőkefrakciókat pedig a kizsákmányolás fokozása, valamint a társadalomra hárított többletterhek révén igyekeznek kárpótolni a profitszerzés válságáért.

A rezsim politikáit nézve elemzésünkben négy irányt különböztettünk meg, amelyek a különböző közpolitikákat a külső és belső felhalmozás kívánalmaihoz szabják. Ezek: a makrostabilitást (a külső felhalmozás folyamataiba való beilleszkedést) célzó törekvések, a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló intézkedések, a felső középosztálynak kedvező és a középosztályt a rezsimbe integráló gazdasági és ideológiai lépések, illetve a rezsim által nem kedvezményezett osztályok alávetését szolgáló törekvések.

Bár az adminisztratív hatalom erőteljes központosítása, valamint e négy politikai irány együttes hatása alkalmasak a hegemonia megszilárdítására, e folyamatok egyúttal ellentmondásokat és feszültségeket is kitermelnek. Ilyen ellentmondásként azonosítottuk egyrészt a rezsim kitettségét a külső finanszírozás alakulásának: a válság kockázatát hordozó globális pénzügyi rendszernek, a növekedési problémákkal küzdő német autóiparnak, az EU transzfereknek, illetve általában a növekedést lehetővé tevő világ gazdasági felívelésnek. A belső tényezők szempontjából ilyen ellentmondás a reprodukzív költségek társadalomra hárítása nyomán kialakuló munkaerőhiány, migráció, eladósodás, a reprodukzív költségek nyomása alatt elszaporodó informális megoldások, illetve az ezeket kísérő elégedetlenség és társadalmi feszültségek.

Noha e félperifériás hegemonia ma szilárd, a fenti tényezők komoly kockázatot jelentenek e felhalmozási rezsimre nézve. Míg egy sikeres ellenzéki politikai szövetség megszerveződése e helyi hegemoniában valószínűtlennek tűnik, az alávetett osztályok, valamint a rezsim által nem kedvezményezett további szereplők között kialakulhatnak olyan társadalmi és politikai szövetségek, amelyek – a fenti tényezőkből kiinduló – hegemoniaválság kimenetelében fontos szerepet játszhatnak. E félperifériás hegemonia kialakulásában kulcsszerepet játszott a külföldi tőkét előnyben részesítő rendszerváltás utáni liberális modell gazdasági és legitimációs válsága.

A nemzeti tőkének kedvező politikai irány felemelkedése a világgazdasági integráció liberális programja által hátrányosan érintett munkásság elégedetlenségére és a velük kötött szimbolikus szövetségre is épült (Halmi 2011; Gagy 2014). A tőkés világrendszer jelenlegi válságába ágyazott félperifériás hegemonia és tőkefelhalmozási rezsim újabb feszítő ellentmondásokat is kitermel. Annak kérdése, hogy e feszültségek a tőkefelhalmozás folyamataiban ellenérdekelte feleket újabb szimbolikus szövetségek megkötésére és politikai megfogalmazására ösztönzik-e, a rezsim működése és esetleges válsága során létrejövő szövetségeken is múlik majd.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amsden, Alice (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press.
- Antal Attila (2019): *Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Noran Libro.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. Verso.
- Arrighi, Giovanni (2009): The Windings Paths of Capital. Interview by David Harvey. In: *New Left Review*, Vol. 50., No. 56.: 61–94.
- Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and World (Dis)Order. In: *Review of International Studies*, Vol. 27., No. 5.: 257–279.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. ([2003] 2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Arrighi, Giovanni – Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei: David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. (Ford.: Konok Péter.) In: *Eszmélet*, Vol. 21., No. 84.: 95–129.
- Artner Annamária (2014): Válságtól válságig: A globális tőkerendszer mechanizmusai. In: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó.
- Ausch, Sándor (1972): *Theory and Practice of CMEA Co-operation*. Akadémiai Kiadó.
- Balogh Karolina – Hajdu Gábor – Huszár Ákos – Kristóf Luca – Medgyesi Boldizsár (2019): *Származás és integráció a mai magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Interneten: https://tk.mta.hu/uploads/files/2019/mob_tars2019.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).

- Banai Ádám – Király Júlia – Várhegyi Éva (2010): A rendszerváltás 20 évének egy egyedi fejezete: A külföldi bankok dominanciája a kelet-közép-európai régióban, különös tekintettel Magyarországra. *MNB-tanulmányok* 89. Interneten: <http://mek.oszk.hu/12100/12167/12167.pdf> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. In: *Fordulat*, No. 26.: 225–251.
- Becker, Joachim (2016): Europe's Other Periphery. In: *New Left Review*, Vol. 57., No. 99.: 39–64.
- Becker, Joachim – Jäger, Johannes (2010): Development Trajectories in the Crisis in Europe. In: *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, Vol. 18., No. 1.: 5–27.
- Becker, Joachim – Weissenbacher, Rudy (2015): Changing Development Models: Dependency School Meets Regulation Theory. Előadásként elhangzott a *Colloque International Recherche & Régulation* keretében. Párizs, 2015. június 10–12.
- Becker, Joachim – Jäger, Johannes – Weissenbacher, Rudy (2015): Uneven and Dependent Development in Europe: The Crisis and Its Implications. In: *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. Szerk.: Jäger, Johannes – Elisabeth Springler. Routledge
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Ránki György (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Blyth, Mark (2016): Global Trumpism: Why Trump's Victory Was 30 Years in the Making and Why It Won't Stop Here. In: *Foreign Affairs*. Interneten: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-15/global-trumpism> (Letöltve: 2019.06.01).
- Bockman, Johanna (2013): Neoliberalism. In: *Contexts*, Vol. 12., No. 3.: 14–15.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2009): Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court”. In: *European Journal of Sociology*, Vol. 50., No. 3.: 355–386.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 26., No. 2.: 7–34.
- Böcskei Balázs (2016): Új autoriter rezsim: A magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus” válsága. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág Kiadó: 79–95.
- Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.) (2019): *Hibrid rezsim: A politikatudomány X-aktái*. MTA TK PTI – Napvilág Kiadó.

- Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Kalligram Kiadó.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan Kiadó.
- Bucsky Péter (2018): Évi 48 milliárd forintnyi társasági adót trükközhet ki az országból 30 magyarországi multi. *g7.hu*, 2018. november 12. Interneten: <https://g7.hu/vallalat/20181112/evi-48-milliard-forintnyi-tarsasagi-adot-trukkozhet-ki-az-orszagbol-30-magyarorszag-multi/> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Clarke, Simon (1990): The Marxist Theory of Overaccumulation and Crises. In: *Science & Society*, Vol. 54., No. 4.: 442–467.
- Clarke, Simon (1991): *The State Debate*. Palgrave.
- Cocks, Peter (1980): Towards a Marxist Theory of European Integration. In: *International Organization*, Vol. 34., No 1.: 1–40.
- Cox, Robert W. (1983): Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. In: *Millennium*, Vol. 12., No. 2.: 162–175.
- Cox, Robert (1987): *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. Columbia University Press.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
- Csengel Karina (2019): Titkosított paksi szerződések: 3 év garancia, növekedő összeg, kormányzati ferdtételek. *Mérce*. Internetről: <https://merce.hu/2019/03/29/paksi-bovites-3-ev-garancia-novekedo-osszeg-kormanyzati-ferditesek/> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Csillag, Tamás – Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1., No. 1.: 18–48.
- Czifrusz Márton – Ivanics Zsófia – Meszmann T. Tibor – Kovai Cecília (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–170.
- Evans, Peter (1995): *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton University Press.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, No.: 21.: 64–86.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No.: 21.: 10–63.

- Fabry, Adam (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave MacMillan.
- Feitl István (2016): *Talányos Játsszmák: Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratemelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Osiris.
- Filippov Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. 24.hu. Interneten: <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/> (Letöltve: 2019.05.01.).
- Fordulat (2014): 1989. No. 21.
- Fordulat (2017): Populizmus. No. 22.
- Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratemelés a kapitalizmusban. No. 24.
- Fordulat (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. No. 25.
- Forgacs, David (2000): Glossary of Key Terms. In: Gramsci, Antonio: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press: 420–431.
- Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, No. 21.: 298–316.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág Kiadó.
- Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás (2019): The Political Economy of Hungary’s New “Slave Law”. *criticatac.ro*. Interneten: <http://www.criticatac.ro/lefteast/the-political-economy-of-hungarys-new-slave-law/> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.
- Gasparotti, Alessandro – Kullas, Matthias (2019): 20 Jahre Euro: Verlierer und Gewinner: Eine Empirische Untersuchung. *Centrum für Europäische Politik* (cepStudie). Interneten: https://www.cep.eu/fileadmin/user_upload/cep.eu/Studien/20_Jahre_Euro_-_Gewinner_und_Verlierer/cepStudie_20_Jahre_Euro_Verlierer_und_Gewinner.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).
- Gerőcs Tamás (2013): Körbeér Matolcsy nagy terve. In: *Napi Gazdaság*. Interneten: https://www.napi.hu/allaspon/gerocs_tamas_korbeer_matolcsy_nagy_terve.543229.html (Letöltve: 2019.06.11.).
- Gerőcs Tamás (2015): A német járműipar globális terjeszkedésének hatása a kelet-közép európai felzárkózásra. In: *Külügyi Szemle*, Vol. 14., No. 3.: 96–117.
- Gerőcs Tamás (2016): *A kínai renminbi (jüan) nemzetközivé válásának útjai*. (Műhelytanulmányok 117.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági

- Intézet. Interneten: http://real.mtak.hu/39623/1/MT_117_Gerocs_u.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).
- Gerőcs Tamás (2019): „Ha Németország tüsszent, Magyarország megfázik”: Gazdasági függőségünk története. MÉRCE. Interneten: <https://merce.hu/2019/03/02/ha-nemetorszag-tusszent-magyarorszag-megfazik-gazdasagi-fuggesunk-tortenete/> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet*, Vol. 30., No. 118.: 12–33.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, Vol. 29., No. 113.: 15–36.
- Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2019a): Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core-Periphery Relations in the European Automotive Value Chain. In: *Society and Economy*, Vol. 41. No. 2.: 1–22.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019b): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.
- Gowan, Peter (1999): *Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. Verso.
- Gramsci, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press.
- Gregor Anikó – Kovács Eszter (2018): *Nőügyek 2018: Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója*. Friedrich Ebert Alapítvány.
- György László (2017): *Egyensúlyteremtés: A gazdaságpolitika missziója*. Századvég Kiadó.
- Gyulai Attila – Stein-Zalai Julianne (2016): Hibrid rezsimok és a szürke zóna: Új válaszok a politikai rezsimok rendszertanának örök kérdéseire. In: *Metszetek*, Vol. 5., No. 2.: 42–59.
- Halmi, Gábor (2011): Possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Don Kalb – Halmi Gábor. Berghahn Books.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.
- Jessop, Bob (1990): *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. Blackwell Publisher.
- Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford University Press.
- Juutinen, Marko – Käkönen, Jyrki (2016): *Battle for Globalizations? BRICS and US Mega-Regional Trade Agreements in a Changing World Order*. Observer Research Foundation.

- Kiss J. László (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben*. Teleki László Alapítvány.
- Kovai Cecília (2018): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.
- Krasztev, Peter – van Til, Jon (2015): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Central European University Press.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus: Értelmezések, viták, tanulságok*. L'Harmattan–Eszmélet.
- Laki Mihály – Nacsá Beáta – Neumann László (2013): *Az új Munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalók és a munkáltatók közötti kapcsolatokra*. (Műhelytanulmányok 2013/2.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Magyar Bálint (2013): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. In: *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Szerk.: Magyar Bálint. Noran Libro.
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Kossuth Kiadó.
- Magyar Bálint (szerk.) (2019): *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. CEU Press.
- Magyar Péter (2019): Gázvezetékért vívott küzdelem közepén áll Magyarország. *444.hu*. Interneten: <https://tldr.444.hu/2019/04/28/gazvezeteketekert-vivott-kuzdelem-kozepe-n-all-magyarorszag> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Kiadó.
- Melegh Attila (2019): Ellenhegemonia és egy új történelmi-politikai tömb felemelkedése. In: *Új Egyenlőség*, 2018. április 2. Interneten: <http://ujegyenloseg.hu/ellenhegemonia-es-egy-uj-tortenelmi-politikai-tomb-felemelkedese/> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Melegh Attila – Sárosi Annamária (2015): Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: Történelmi-strukturális megközelítés. In: *Demográfia*, Vol. 58., No. 4.: 221–265.
- Meszmán Tibor (2016): *The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary*. In: CELSI Research Report, 12. Interneten: https://celsi.sk/media/research_reports/12_CELSI_RR_1.pdf (Letöltve: 2019.05.27.).
- Mihályi Péter (2015): *A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014*. (Műhelytanulmányok 2015/7.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Mihályi Péter (2018): *Az Orbán-korszak mint a nemzeti vagyon hatodik újraelosztási kísérlete*. (Műhelytanulmányok 2018/14.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.

- Mihályi, Péter – Szelényi, Iván (2019): *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality: The Top 20%*. Palgrave MacMillan.
- Mong, Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.
- Moore, W. Jason (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.
- Neumann Eszter (2017): 'Fast and Violent Integration': School Desegregation in a Hungarian Town. In: *Race Ethnicity and Education*, Vo. 20., No. 5.: 579–594.
- Orbán Viktor (2010): Megőrizni a letelezés magyar minőségét. 2010-2015. *miniszterelnok.hu*, Nagytűz. Interneten: http://2010-2015.miniszterelnok.hu/cikk/megorizni_a_letezes_magyar_minoseget (Letöltve: 2019.05.24.).
- Orbán Viktor (2014): Tűznádfüldői beszéd. Bálványosi Nyári Szabadegyetem. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=XP-6n1G8Is> (Letöltve: 2019.05.01.).
- Overbeek, Henk (2004): Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 113–141.
- Pethő András – Szabó András (2019): Feltáru Simicska bukásának titkos története. *444.hu*. Interneten: <https://444.hu/2019/01/13/feltaru-simicska-bukasanak-titkos-tortenete> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Pogácsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Osiris Kiadó.
- Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.
- Ricz Judit (2017): A klasszikus fejlesztő állam megközelítés: Egy letűnt világ nyomában. In: *Köz-Gazdaság*, Vol. 12., No. 2.: 65–91.
- Roberts, Michael (2016): *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Haymarket Books.
- Rogers, Samuel (2019): China, Hungary, and the Belgrade-Budapest Railway Upgrade: New Politically-Induced Dimensions of FDI and the Trajectory of Hungarian Economic Development. *Journal of East-West Business*, Vol. 25., No. 1.: 84–106.
- Roussi, Antoaneta (2019): China charts a Path into European Science. In: *Nature*. Interneten: <https://www.nature.com/immersive/d41586-019-01126-5/index.html> (Letöltve: 2019.06.01.).
- Sanchez-Sibony, Oscar (2014): Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods, and the Cold War, 1944–1958. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 56., No. 2.: 290–319.
- Sarkadi Zsolt (2018): Orbán: Ezentúl csak keleti devizában bocsátunk ki devizakötvényeket. *444.hu*. Interneten: <https://444.hu/2018/11/09/orban-ezentul-csak-keleti-devizaban-bocsatunk-ki-devizakotvenyt> (Letöltve: 2019.05.24.).

- Scheiring, Gábor (2016a): The Rise of Illiberalism from East to the West: A Lesson About Class for the Left. *Political Critique*. Interneten: <http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/> (Letöltve: 2019.04.01.).
- Scheiring Gábor (2016b): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág Kiadó.
- Scheiring Gábor (2019a): Miért nem láznak Orbán ellen a nemzeti tőkések? *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2019/06/10/miert-nem-lazadnak-orban-ellen-a-nemzeti-tokesek/> (Letöltve: 2019.04.01.).
- Scheiring Gábor (2019b): *A posztoszocialista felhalmozóállam: Magyarország a demokrácia hanyatlásától az autoriter államkapitalizmusig*. Kézirat.
- Silver, Beverly J. – Arrighi, Giovanni ([2003] 2008): A Polányi-féle „kettős mozgás”: A brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jának összehasonlítása. In: *Fordulat*, Vol. 1., No. 1.: 38–66.
- Silver, Beverly J. – Slater, Eric (1999): The Social Origins of World Hegemonies. In: *Chaos and Governance in the Modern World System*. Szerk.: Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver. University of Minnesota Press.
- Szabó András – Panyi Szabolcs (2019): Gyorsan aktivizálódik az orosz vezetésű bank Budapest, hiába van miatta nemzetközi idegeskedés. *444.hu*. Interneten: <https://444.hu/2019/04/25/gyorsan-aktivizalodik-az-orosz-vezetesu-bank-budapest-en-hiaba-van-miatta-nemzetkozi-idegeskedes> (Letöltve: 2019.05.24.).
- Szabó Andrea – Gerő Márton (2019): *A magyar társadalom és a politika: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Interneten: https://tk.mta.hu/uploads/files/2019/mob_pol2019_online.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).
- Szakonyi Péter (2019): *A 100 leggazdagabb*. Perche.
- Szalai Erzsébet (2016): A refeudalizáció. In: *Replika*, No. 96–97.: 207–222.
- Szalai Erzsébet (2018): *Hatalom és értelmiség a globális térben: Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018*. Kalligram.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, Vol. 1., No. 1.: 65–99.
- Szelényi Iván (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In: *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Szerk.: Magyar Bálint. Noran Libro.
- Szelényi, Iván (2015): Capitalisms after Communism. In: *New Left Review*, Vol. 56., No. 96.: 1–13.
- Szelényi, Iván – Mihályi, Péter (2019): *Varieties of Post-Communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Brill. (Megjelenés előtt.)

- Szentes Tamás (1976): *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*. Kossuth.
- Szentes Tamás (1990): *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság*. Aula–Kossuth.
- Szentes Tamás (1991): *Egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok a világgazdaságban: Reformtervek és gyakorlati intézkedések enyhítésükre*. BME.
- Szikra, Dorottya (2014): Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 24., No. 5.: 486–500.
- Szikra, Dorottya (2018): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017*. (FES Working Papers 2018.) Friedrich Ebert Stiftung.
- Szőke, Alexandra (2015). A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. In: *Citizenship Studies*, Vol. 19., No. 6–7.: 734–750.
- Tamás, Gáspár Miklós (2000): On Post-Fascism: How citizenship is becoming an exclusive privilege. *Boston Review* 25.3 (2000): 42.
- Tamás, Gáspár Miklós (2019): Újfasizmus és válság. *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2019/06/24/tgm-ujfasizmus-es-valsag/>. (Letöltve: 2019.05.24.).
- Tenczer Gábor (2019): Mészárosék nyerték el a méregdrága belgrádi vasútépítést. *Index*. Interneten: https://index.hu/gazdasag/2019/04/26/meszarosek_nyertek_el_a_belgradi_vasutepitest/ (Letöltve: 2019.05.24.).
- Torontáli Zoltán (2019): Az uniós statisztikában kiveri a szemünket Matolcsy György tevékenysége. *g7*. Interneten: <https://g7.hu/penz/20190621/az-unios-statisztikaban-kiveri-a-szemunket-matolcsy-gyorgy-tevekenysege/> (Letöltve: 2019.06.26.).
- van Aperdoorn, Bastiaan (2004): Theorising the Transnational: A Historical Materialist Approach. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 142–176.
- van der Pijl, Kees (1989): Ruling Classes, Hegemony, and the State System: Theoretical and Historical Considerations. In: *International Journal of Political Economy*, Vol. 19., No. 3.: 7–35.
- van der Pijl, Kees (2011): Az uralkodó osztály hatalma az ideológián nyugszik: Beszélgetés Kees van de Pijllel. *Fordulat*, Vol. 4., No. 14.: 9–25.
- van der Pijl, Kees (2012): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. Verso.